

BISKUP HIERONIM ROZRAŻEWSKI JAKO HUMANISTA I MECENAS

Zagadnienie to* ujmijmy według następującego planu: We wstępie scharakteryzujemy epokę odrodzenia i związanego z nią humanizmu, przyjrzymy się renesansowi i humanizmowi w Polsce oraz z całości humanizmu uwypuklimy tzw. humanizm chrześcijański (w wykładni katolickiej), stanowiący ideologię najbliższą Rozrażewskiemu. W samym rozwinięciu wykładu przedstawimy pokrótce życie Rozrażewskiego oraz szeroko jego działalność humanistyczną i mecenatową. Wreszcie w zakończeniu porównamy naszego biskupa z innymi, współczesnymi mu polskimi biskupami-humanistami i mecenasami.

I. ODRODZENIE I HUMANIZM

1. ODRODZENIE I HUMANIZM W EUROPIE

Po kilkunastu wiekach trwania średniowiecza, wypełnionym panowaniem dwóch naczelnych władz — cesarskiej i papieskiej, rozpoczął się bunt społeczeństw przeciwko niemu; bunt powolny i długotrwały przeciw ustrojowi teokratyczno-absolutnemu w polityce, feudalizmowi w stosunkach społecznych oraz scholastyce w nauczaniu i nauce. Ruch zaczął się w XIV w. we Włoszech, następnie zaś przeszedł do Francji i Niderlandów, wreszcie do innych krajów starego świata. W łonie samego Kościoła sprzyjały mu wielkie dębaty reformistyczne (dogmatyczno-moralne), wszczęte po wybuchu w r. 1378 wielkiej schizmy zachodniej (papiestwa), zwane też ideami koncyliarnymi, ciągnące się aż do połowy XVI stulecia¹. Radykalniejsze wołania o reformę ówczesnych stosunków w ogóle, a kościelnych w szczególności, przyniosły ze sobą heretyzujące

* Rozszerzony wykład habilitacyjny, wygłoszony w dniu 1 czerwca 1965 roku na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego (Katedra Historii Polski do XVIII wieku i Nauk Pomocniczych Historii).

¹ Ks. J. Umiński: Historia Kościoła. Wyd. 4. Przygotował do druku i uzupełnił ks. W. Urban (T. 1—2. Opole 1959—1960). T. 1 s. 532—542, 544—575. (Dalej cytuję: Historia Kościoła).

już ruchy (religijno-społeczne) wiklefitów² — w drugiej połowie w. XIV w Anglii i husytów³ — na początku XV stulecia w Czechach. W następstwie tego na przestrzeni w. XV cała Europa zachodnia i środkowa, świecka i duchowna, została poruszona nowymi ideami. Z walką myśli i dążeń ludzkich krzyżowały się zjawiska historyczne — jak wojny, odkrycia geograficzne, wynalazki, rozwój handlu, manufaktur itp. Na drodze wzrastającego fermentu dokonywało się prawie wszechstronne odnowienie życia ludzkiego. W całość spraw odrodzeniowych wplotły się w pierwszej połowie XVI stulecia wielkie spory religijne reformacji i kontrreformacji, przeobrażając się nieco później w długotrwałe wojny narodowo-religijne⁴. Przeszło dwuwiekowy ten okres przechodzenia państw i społeczeństw europejskich z *medium aevum* do nowożytności nazywamy z francuska *renaissance* (renaissance) a w mowie ojczyстей *odrodzeniem*⁵.

Z kształtowaniem się ideologii odrodzenia związany był ruch intelektualny i literacki zwany *humanizmem* (od łacińskiego: *humus, homo, humanus*). Był to wielostronny prąd umysłowy, odzwierciedlający laicki, racjonalistyczny i w genezie swej antyfeudalny światopogląd ideologów rekrutujących się przeważnie z mieszczaństwa. Humanizm przejawiał się w różnych dziedzinach życia: osobistego, społecznego, narodowego, państwowo-ustrojowego, religijnego, szczególnie zaś kulturalnego — w filozofii, literaturze i sztuce. Średniowiecznej kulturze, opartej na autorytecie religii i Kościoła oraz ujmującej większość zagadnień pod kątem nadprzyrodzoności, przeciwstawiał w dużej mierze zainteresowania sprawami ziemskimi i doczesnymi człowieka (stąd nazwa), wskazując, że jego przyszłość zależy głównie od własnego rozumu i pracy. Zaczynając swój żywot od badań literatury i kultury antycznej (greckiej i rzymskiej), upowszechnił szeroko jej znajomość. Wyzwolił znacznie umysł ludzki spod panowania scholastyki i jej metody oraz odrodził bardziej krytyczny sposób myślenia. Oddzieliwszy nauki świeckie od teologii, przyczynił się do rozkwitu nowożytnej literatury i sztuki. Wspólne prace i zamiłowania stworzyły z humanistów różnych krajów pierwszą w dziejach chrześcijaństwa grupę intelektualistów świeckich. Najślawniejszymi spośród nich byli: Włosi — Franciszek Petrarca († 1374), Pico della Mirandola († 1494) i Leonardo da Vinci († 1519), Niemiec Jan

² Ruch ten wziął początek od Jana Wikleffa († 1384). — Por. Historia Kościoła, I s. 566—567.

³ Prąd ten pochodzi od Jana Husa († 1415). — Por. Historia Kościoła I s. 567—575. — E. Maleczyńska: Ruch husycki w Czechach i w Polsce. (Warszawa) 1959.

⁴ Historia Kościoła, II s. 3—115.

⁵ S. Łempicki: Renesans i humanizm w Polsce. W: *Kultura staropolska*. Kraków 1932 s. 205—208. (Cyt.: Łempicki: Renesans).

Reuchlin († 1522) oraz Niderlandczyk Erazm z Rotterdamu († 1536)⁶. A chociaż humanizm stał się oficjalnym prądem umysłowym odrodzenia i zwał się z nim tak dalece, iż nie wszyscy odróżniają jedno zjawisko od drugiego, będąc ruchem elitarnym, nie wypełnił on przecież obszernych ram okresu renesansu⁷.

2. RENESANS I HUMANIZM W POLSCE

Odrodzenie przyszło do Polski niemal z całowiecznym opóźnieniem, splecione już na stałe z ideologią humanizmu⁸. Przedostawało się tu bezpośrednio, różnymi drogami⁹, z krajów, w których wzięło początek, oraz pośrednio — przez sąsiednie Niemcy, Czechy i Węgry. Przedświt jego uwidocznił się w drugiej połowie rządów Kazimierza Jagiellończyka (1447—1492). Głównymi przedstawicielami tego humanizmu byli arcybiskup lwowski Grzegorz z Sanoka († 1477) i kanonik krakowski Jan Długosz († 1480) ludzie częściowo jeszcze średniowieczni. Wiosnę swoją w naszym kraju przechodził humanizm za panowania Jana Olbrachta (1492—1501). Czołowymi humanistami byli wtenczas w Polsce Włoch Filip Bounacorsi Kallimach († 1496) i Niemiec Konrad Celtis († 1508). Za króla Aleksandra (1501—1506) i w pierwszej połowie rządów Zygmunta I (1506—1548) przeżywał humanizm swoją młodość, złączoną z obcymi jeszcze wpływami. Z przybyciem w r. 1518 do kraju z Włoch królowej Bony oraz z rozwojem reformacji (dzielącej się na 4 grupy: luteranie, kalwini, bracia czescy — dawni husyci i bracia polscy — nowi arianie) humanizm w Polsce zaczął się bujnie i entuzjastycznie rozwijać. Patronowały mu dwory: królewski, biskupie i możnowładcze. Czasy panowania Zygmunta Augusta (1548—1572) i Stefana Batorego (1576—1586) uchodzą za pełnię humanizmu w naszej ojczyźnie. Humanizm spolszczył się wtedy i spoważniał; język narodowy wzięł górę nad łaciną.

⁶ J. Huizinga: Erazm. Przełożyła M. Kurecka. Wstępem opatrzyła M. Cytowska. (Warszawa 1964). — Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami. Przełożyła i opracowała M. Cytowska. (Warszawa 1965). (Cyt.: Koresp. Erazma).

⁷ Lempicki: Renesans s. 209. — K. Lepszy: Kultura polskiego Odrodzenia. W: *Historia Polski. Opracowanie zbiorowe pod red. T. Manteuffla*. T. 1: Do roku 1764 — pod red. H. Łowniańskiego. Cz. 2: Od połowy XV w. Warszawa 1957 s. 347, 362. (Cyt.: Lepszy: Kultura). — Mała encyklopedia powszechna PWN. Warszawa 1959 s. 341, 643. (Cyt.: Mała encykl.) — Wielka encyklopedia powszechna PWN. [T.] 4. (Warszawa 1963) s. 767—768. (Cyt.: Wielka encykl.).

⁸ Kultura staropolska. Kraków 1932. — K. Dobrowolski: Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia. *Nauka pol.* T. 17: 1933 s. 17—148. — S. Lempicki: Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów. Warszawa 1952. — K. Budzyk: Z dziejów renesansu w Polsce. Wrocław 1953. (*Studia Staropolskie*. T. 1). — Odrodzenie w Polsce. T. 1—5. (Warszawa) 1955—1962 (T. 1: Historia. T. 2. [Cz.] 1—2: Historia nauki. T. 3. [Cz.] 1—2: Historia języka. T. 4: Historia literatury. T. 5: Historia sztuki). — Lepszy: Kultura s. 343—415.

⁹ Koresp. Erazma.

Obok Uniwersytetu Krakowskiego ruch ten wspierały szkoły innowiercze, a częściowo także świeżo powstające jezuickie i seminaria biskupie. Najślawniejszymi spośród rodzimych humanistów byli wtedy: kanonik warmiński Mikołaj Kopernik († 1543), Andrzej Frycz Modrzewski († 1572) i Jan Kochanowski († 1584). W pierwszych latach rządów Zygmunta III Wazy (1587—1632) nastąpił zmierzch renesansu i humanizmu w Polsce. Różnowierstwo nasze, dotychczas wybitny czynnik humanizmu, dogmatyzuje się, a pokonane przez kontrreformację (po synodzie prowincjalnym w Piotrkowie w r. 1589), przyjmuje w kraju pozycję wyłącznie obronną. Pozostały na polu zwycięski katolicyzm, nie widząc więcej groźnego przeciwnika, zaczął coraz bardziej gnuśnieć intelektualnie. Na koniec ustawiczne wojny i niepokoje wewnętrzne, słabnące kontakty umysłowe z zagranicą i obniżenie się poziomu oświaty spowodowały upadek humanizmu, o pół wieku później aniżeli na Zachodzie¹⁰.

3. HUMANIZM CHRZEŚCIJAŃSKI

Mała tylko część humanistów była ateistyczna; znaczna ich liczba była obojętna pod względem religijnym; większość natomiast pozostawała wierząca. Nie mogło być inaczej, gdyż epoka odrodzenia następowała bezpośrednio po pełnym wiary średniowieczu. Zresztą dużą część humanistów stanowili przedstawiciele stanu duchownego. Humanistami, a jeszcze częściej mecenasami nauki i sztuki, było w ciągu XV i XVI w. wielu papieży i biskupów¹¹.

Po r. 1517 (data wystąpienia Marcina Lutra) humaniści wierzący podzielili się na dwa przeciwstawne sobie obozy — katolicki oraz innowierczy. Obydwa, związane genetycznie z kulturą humanizmu, wykorzystywały go dla swoich celów. Nie ograniczały się przy tym do walki słownej i na pióra. W Europie zachodniej rozgorzały na przestrzeni w. XVI wojny religijne (W Niemczech katolików z protestantami, we Francji tychże z hugenotami czyli kalwinami), których epilogiem była wojna trzydziestoletnia (1618—1648), rozgrywająca się co prawda już poza czasami odrodzenia¹².

Pozostawiając na uboczu humanizm innowierczy, przechodzimy do obchodzącego nas katolickiego. Humanisci ortodoksyjni nie mogli, jak różnowierczy, atakować Kościoła, lecz musieli pozostać rzymskimi. Za-

¹⁰ Łempicki: *Renesans* s. 210—230. — K. Lepszy: *Reformacja w Polsce*. W: *Historia Polski*. T. 1. Cz. 2 s. 261—291. (Cyt.: *Lepszy: Reformacja*). — Por. przyp. 7. — Lepszy: *Kultura* s. 348—350, 351—354, 386—392. — Por. *Reform. w Polsce*. R. 1—12: 1921—1955. — *Odrodz. Reform.* T. 1—10: 1956—1965.

¹¹ *Historia Kościoła*, I s. 549—559; II s. 134—140. — Lepszy: *Kultura* s. 347, 381.

¹² *Historia Kościoła*, II s. 3—115. — Lepszy: *Reformacja* s. 261—291.

trzymując z jednej strony istotne elementy dotychczasowego poglądu na świat, rozszerzyli z drugiej, razem z resztą humanistów, swoje zainteresowania na zaniedbaną przez średniowiecze dziedzinę czysto naturalną. Przystosowany przeto przez katolików humanizm, zostając nadal teocentrycznym i eklezjologicznym, zaczynał być również antropocentrycznym, homocentrycznym. W następstwie czego stał się on zbliżony do późniejszego naukowego humanizmu epoki oświecenia oraz wieku XIX i XX¹³, a prawie identyczny z propagowanym ostatnio przez niektórych uczonych katolickich humanizmem integralnym¹⁴.

Zwężone wielce łożysko zmodyfikowanego w ten sposób humanizmu i mecenatu, którym pójdzie dwór Zygmunta III¹⁵ i biskupi potrydenscy w Polsce¹⁶, zachowało jeszcze wiele cech i zadań dawniejszego ruchu, wyrażając się w szerokim zainteresowaniu człowiekiem i jego sprawami, w poszanowaniu jego godności i rozwoju, w miłości ku książce, pielęgnowaniu piśmiennictwa własnego i popieraniu cudzego, w kontaktach z uczonymi, szerzeniu oświaty, kształceniu młodzieży, w trosce o instytucje charytatywne, szkolnictwo, budownictwo, dobra kulturalne, w kolekcjonerstwie itp.¹⁷.

Na płaszczyźnie tak pojętego humanizmu możemy teraz rozważać działalność humanistyczną i mecenatową biskupa Rozrażewskiego.

II. HIERONIM ROZRAŻEWSKI

Hieronim Rozrażewski, syn kasztelana rogozińskiego Stanisława, h. Doliwa i Zuzanny z Myszkowskich, h. Jastrzębiec, dworzan królestwa Zygmunta I i Bony, urodził się w Krakowie prawdopodobnie w r. 1542¹⁸. Niedługo potem ojciec Hieronima zamienił z krewnymi Leszczyńskimi rodzinne dobra Rozrażew (w pow. krotoszyńskim) na Dębniki, z niemiecka Ponsdorf, leżące już na Śląsku. Małżonkowie Rozrażewscy mieli

¹³ Mała encykl. s. 341. — Wielka encykl. IV s. 768.

¹⁴ J. Maritain: Humanizm integralny. Zagadnienia doczesne i duchowe świata chrześcijańskiego. Londyn (1960. T. 14 *Serii Niebieskiej* „Biblioteki Polskiej”).

¹⁵ Cz. Lechicki: Mecenat Zygmunta III i życie umysłowe na jego dworze. Warszawa 1932.

¹⁶ S. Lempicki: Biskupi polskiego renesansu. Lwów 1938 s. 27—34. (Cyt.: Lempicki: Biskupi).

¹⁷ Lempicki: *Renesans* s. 226.

¹⁸ Krótki ten rys biograficzny Rozrażewskiego oparto głównie na dwóch pracach — ks. P. Czaplowski: Hieronima Rozrażewskiego młodsze lata w świetle jego korespondencji. *Mies. Diec. Chełm.* N. S. T. 9: 1937 s. 594—604. (Cyt.: Czaplowski: H. Rozrażewskiego młodsze lata). — Ks. S. Librowski: Hieronim Rozrażewski, biskup kujawski i pomorski (1581—1600). Praca doktorska z historii Kościoła, przyjęta w r. 1951 przez Radę Wydziału Teologii Katolickiej Uniwersytetu Warszawskiego. (Maszynopis w posiadaniu autora). Rozdz. 1: Żywot Hieronima Rozrażewskiego. (Cyt.: Librowski: H. Rozrażewski).

czterech synów i dwie córki: Jana, Stanisława, Hieronima, Annę, Krzysztofa i Dorotę¹⁹.

Młodzi Rozrazewscy pierwsze nauki pobierali we Wrocławiu. W r. 1552 wychowywał się już nasz Hieronim, ze starszymi braćmi, na dworze francuskim (króla Henryka II, zm. w r. 1559), na którym w młodości swojej przebywał również jego ojciec. W międzyczasie ojciec Hieronima uzyskał od cesarza Ferdynanda I († 1564) tytuł hrabiowski (*comes*). Około r. 1560 Hieronim rozpoczął studia teologiczno-kanoniczne na Sorbonie, skąd w r. 1564 przeniósł się na jezuicki uniwersytet w Ingolsztacie. W r. 1565 śmierć ojca (w Wiedniu) dała mu sposobność do odwiedzenia kraju, w którym przejął przypadające nań po matce (zmarłej wcześniej) dobra Gowarczów w pow. koneckim. W tym samym jeszcze roku udał się do Rzymu, do *Collegium Germanicum*, ażeby dokończyć studiów. Przed kilku laty myślał o wstąpieniu do kartuzów, potem do jezuitów, teraz jednak zdecydował się zostać księdzem świeckim.

Jezeli głównie jezuitom zawdzięczał Rozrazewski studia i przygotowanie do kapłaństwa, które przyjął w r. 1568 z rąk samego ojca św. Piusa V, to karierę kościelną winien był wspomnianemu papieżowi, który mianował go swoim szambelanem, pracownikiem jednej z kongregacji, prepozytem katedry we Wrocławiu, a nadto gotów był uczynić opatem we Włoszech. W r. 1570 posłował już Hieronim od tegoż papieża do królewicza francuskiego Henryka Welezjusza. W r. 1573 opowiedział się jednak za kandydaturą Ernesta Habsburga na tron polski. Kiedy jednakże nie Ernest lecz Henryk został wybrany, Rozrazewski witał go w Krakowie, w imieniu narodu, wyborańcą francuszczyzną. Król proponował mu zaraz podkanclerstwo koronne, atoli z powodu przeszkód doszedł go w r. 1574 tylko urząd sekretarza większego, z przywiązaną do niego prepozyturą katedry płockiej. Wspólnie z internuncjuszem Antonim Maria Gratianim udzielał on Henrykowi rad w zarządzaniu Polską. Po ucieczce króla do Francji, Rozrazewski stał na czele delegacji, mającej zadanie sprowadzenia go do kraju. W tymże roku był kandydatem na biskupstwo wrocławskie, a nie przyjął w Paryżu od Henryka diecezji poznańskiej. W czasie elekcji 1575 roku znowu popierał Habsburga do korony polskiej. Po wyborze Stefana Batorego na króla, był jego sekretarzem wielkim i powiernikiem. W r. 1578 ponownie nie doszło go podkanclerstwo, a z drugiej strony nie przyjął diecezji chełmskiej oraz, nie wiadomo bliżej w jakim czasie, koadiutorii biskupstwa włocławskiego i krakowskiego.

¹⁹ Jan Rozrazewski, „comes in Ponsdorf” i „baron na Błatnie”, poddany czeski względnie austriacki (1539—1585). Pozostawił syna Wacława. — Stanisław Rozrazewski, jezuita (1540—1619). — Anna z Rozrazewskich Przerębska, żona kasztelana sieradzkiego Jakuba, ur. około r. 1545. — Krzysztof Rozrazewski (1547—1580), starosta łączycycki, zginął bezpotomnie w czasie wojny inflanckiej. — Dorota Rozra-

W r. 1581 został Rozrazewski biskupem wrocławskim (czyli kujawskim i pomorskim) a jednocześnie senatorem państwa. W roku następnym udał się z legacją od Batorego do cesarza Rudolfa II i na sejm Rzeszy w Ratyzbonie. W r. 1583 nie przyjął on od wspomnianego cesarza biskupstwa wrocławskiego. Podczas elekcji 1587 roku zachował neutralność pomiędzy Maksymilianem Habsburskim a Zygmuntem Wazą. W r. 1589 przewodniczył biskup wrocławski delegacji polskiej prowadzącej pertraktacje pokojowe z Austrią w Będzinie. W r. 1592 przeprowadzał rozmowy na dworze cesarskim w Pradze w sprawie małżeństwa Zygmunta III z arcyksiężniczką Anną, którą następnie koronował w Krakowie. W tymże roku odmówił on królowi przyjęcia diecezji krakowskiej a także odprawienia w jego imieniu poselstwa obediencjalnego do nowego papieża Klemensa VIII. Nie wiadomo bliżej, kiedy również odmówił prymasowi Stanisławowi Karnkowskiemu przyjęcia koadiutorii arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. W r. 1596 nie wziął udziału w odbywających się w Krakowie pracach przygotowawczych do zawarcia przymierza polsko-austriackiego przeciw Turcji, jakkolwiek został do nich wybrany przez senat. Zmarł Hieronim Rozrazewski w Rzymie w r. 1600, dokąd się udał na wielki jubileusz i *ad limina Apostolorum*. Ofiarowanego mu w czasie choroby przez papieża kapelusza kardynalskiego miał podobno nie przyjąć.

C h a r a k t e r y z u j ą c Rozrazewskiego można powiedzieć, że jako człowiek był on uczciwy, dobrych obyczajów, pobożny a nawet asceta, uczynny, wykształcony, obeznany z życiem, światem i sferami towarzyskimi, polityk, dobry gospodarz, oszczędny. Jako biskup, pozostając, jak prawie nikt ze współczesnych mu w Polsce, bez mała w ciągu dwudziestu lat w jednej diecezji, stworzył w niej pewną epokę — przez wspaniałe rządy, częste wizytacje kościołów, parafii i klasztorów, reformę duchowieństwa świeckiego i zakonnego, troskę o świątynie i wiernych, rewindykację kościołów, opiekę nad zabytkami kultury. Następni biskupi wrocławscy aż do połowy XVIII w. naśladowali jego wielostronną działalność²⁰.

III. UJĘCIE HUMANIZMU I MECENATU ROZRAŻEWSKIEGO

Nie będziemy tu mówić o humanizmie chrześcijańskim biskupa Rozrazewskiego w s z e r o k i m, dzisiejszym słowa z n a c z e n i u, to jest o postawie intelektualnej i moralnej człowieka wyrażającej się we wszechstronnym zainteresowaniu sprawami ludzkimi. Takim humanistą był Hieronim Rozrazewski niemal w całej swej rozległej działalności —

żewska, klaryska, zm. we Wrocławiu w r. 1580 (Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 1 s. 33 przyp. 6).

²⁰ Tamże, rozdz. 13: Epoka Rozrazewskiego w diecezji wrocławskiej.

w trosce o kościoły i diecezjan²¹, w przeprowadzaniu reformy wśród duchowieństwa świeckiego i zakonnego²², w reformowaniu liturgii (we Wrocławiu²³ i Włocławku²⁴) według wzorów rzymskich, w kościelnej działalności ogólnopolskiej²⁵, w kwestii wyboru biskupów w całym Kościele²⁶, w kierowaniu gospodarką biskupstwa²⁷, w polityce²⁸.

Zwłaszcza można tu wspomnieć o jego tolerancyjnym stosunku do innowierców, rzadkim w owym okresie walk religijnych a nawet zacietrzewienia wyznaniowego. Jakkolwiek bowiem dopominał się od nich zwrotu kościołów, zabranych (w posiadłościach królewskich i szlacheckich) przez mieszczan i kolatorów, wobec samych ludzi był uprzejmy i humanitarny, stojąc pod tym względem o wiele wyżej od swojego wzoru w zarządzie diecezją — kardynała Stanisława Hozjusza oraz zaprzyjaźnionego ze sobą sławnego Piotra Skargi²⁹.

W wykładzie niniejszym będzie zatem mowa o humanizmie Rozrażewskiego w ściślejszym znaczeniu — naprzód o własnym wykształceniu humanistycznym, następnie o jego działalności w dziedzinie oświaty, humanitaryzmie, o pracy na polu ówczesnej opieki społecznej, budownictwa, zabytków i muzyki, zachowania dla potomności źródeł historycznych, wreszcie o własnym dorobku pisarskim i jego spuściźnie.

Ponieważ w różnorodnej działalności tego wielkiego męża trudno oddzielić aspekt humanistyczny od mecenatu, tj. sprawowanej przez niego opieki nad nauką, literaturą i sztuką oraz nad twórcami pracującymi w tych dziedzinach, czy nawet osobisty w nich udział³⁰, mecenatu węższego niż humanizm, przedstawimy, według poda-

²¹ Tamże, rozdz. 7: Troska o kler i kult.

²² Statuty kapituły katedralnej włocławskiej. Z materiałów przysposobionych przez ks. S. Chodyńskiego wydał i bibliografią ustawodawstwa kapitulnego w Polsce poprzedził ks. J. Fijałek. Kraków 1915 s. 83—117, 223—238. (Cyt.: Statuty kapit. włocł.). — Ks. S. Librowski: Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów i organizacji. Warszawa 1949 s. 68—69, 92. (Cyt.: Librowski: Kapituła). — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 8: Biskupi pomocniczy i kapituły; rozdz. 9: Zakony.

²³ Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego. Wydał ks. P. Czaplowski (T. 1: 1567—1582. T. 2. 1582—1600. Toruń 1937—1939. *Fontes TNTor.* [T.] 30—31). T. 1 s. 16. (Cyt.: Koresp. Rozrażewskiego).

²⁴ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 421, 426. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 7: Troska o kler i kult.

²⁵ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 12: Polskie sprawy ogólnokościelne.

²⁶ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 120.

²⁷ *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598.* Edidit L. Żytkowicz. Toruń 1950. *Fontes TNTor.* [T.] 36. — *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1582.* Edidit L. Żytkowicz. Toruń 1953. *Fontes TNTor.* [T.] 37. — L. Żytkowicz: *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.* [T. 1—2]. Warszawa 1962. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 11: Mecenat Rozrażewskiego. Sprawy gospodarcze.

²⁸ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 1: Żywot Hieronima Rozrażewskiego.

²⁹ Koresp. Rozrażewskiego, II s. LV. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 10: Stosunek do innowierców.

³⁰ Mała encykl. s. 552.

nego planu, oba zagadnienia wspólnie. Tym bardziej wypadnie tak uczynić, że Rozrazewski mecenasem w pełnym tego słowa znaczeniu nie był.

IV. HUMANISTYCZNE WYKSZTAŁCENIE ROZRAŻEWSKIEGO

Otrzymał wyrobienie towarzyskie na dworze królewskim we Francji (królowę Katarzynę *de Medici*, zm. w r. 1589, Rozrazewski jeszcze jako biskup będzie nazywał swoją wychowawczynią i opiekunką), a przygotowanie naukowe na uniwersytetach w Paryżu, Ingolsztacie i Rzymie, gdzie profesorem jego był m. in. humanista Juliusz Poggani, zdobył nasz Hieronim gruntowne wykształcenie humanistyczne i zachodnioeuropejskie. Już w r. 1565 donosił o nim do Rzymu jezuita Piotr Kanizjusz, późniejszy święty i doktor Kościoła, generałowi tegoż zakonu, św. Franciszkowi Borgiaszowi, że jest to „*homo prudens, utcunque doctus, in aulis versatus, et non vulgaribus Dei donis praeditus*”. Szczególnie celował młody panicz w znajomości prawa kanonicznego, o czym świadczy jego praca w kongregacji papieskiej (był tam członkiem Komisji do Zbierania Tekstów Prawa Kanonicznego, które wydał potem w r. 1582 papież Grzegorz XIII jako *Corpus Iuris Canonici*)³¹, późniejsza działalność synodalna w diecezji wrocławskiej i na terenie ogólnopolskim³² oraz zgromadzane książki z tej dziedziny³³. Stopnia naukowego (z prawa) Rozrazewski prawdopodobnie nie posiadał, albowiem wysoko postawieni w społeczeństwie zazwyczaj mniej o to dbali.

Znajomość języków europejskich — francuskiego, dzięki czemu wywierał wielki wpływ na króla Henryka, niemieckiego, włoskiego a przede wszystkim łaciny, przez co bywał bardzo pomocny Batoremu, pozwalała mu głębiej wniknąć w kulturalno-naukowe życie wielu narodów i przynosić stamtąd rzeczy dobre na grunt rodzimy³⁴. Jemu i jego rodzinie przypisywała potomność wprowadzenie do Polski języka francuskiego,

³¹ Ks. P. Czaplowski: Polacy na studiach w Ingolsztacie. Z rękopisów uniwersytetu monachijskiego wydał.. Poznań 1914 s. 95. — L. Pastor: Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd 8. Freiburg in Br. 1928 s. 146. — Koresp. Rozrazewskiego, I s. 13. — Czaplowski: H. Rozrazewskiego młodsze lata. — H. Barycz: Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440—1600). (*Polska Akademia Umiejętności. Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce*. Nr 4). Kraków 1938 s. 135—138. — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 1 s. 4—5, 13, 16.

³² Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae. Collegit et edidit. Z. Chodynski. Varsaviae 1890 s. 87—151. (Cyt.: Statuta synod. Wlad.). — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 6: Środki do poprawy; rozdz. 12: Polskie sprawy ogólnokościelne.

³³ Zob. niżej pod V 4.

³⁴ Koresp. Rozrazewskiego, I s. 12—13, 17, 22, 62, 304, 468. — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 1 s. 10.

oświaty zagranicznej i tej dworskiej cglady, z której potem słyneły w całej Europie magnackie rody nasze³⁵.

Przebywając przez długie lata poza granicami ojczyzny (Czechy, Austria, Francja, Niemcy, Włochy), językiem ojczystym mówił mniej biegle, wtrącając makaronizmy łacińskie, francuskie i włoskie. Atoli posługiwał się nim swobodnie, przemawiając po kościołach, w czasie wizytacji, przy katechizacji, na sejmach... Uważano go za dobrego mówcę³⁶. Ponadto pozostawił wiele dokumentów, opracowanych w języku polskim³⁷. Z powodu swego „europejskiego” obywatelstwa miewał nawet duże przykrości. We Wrocławiu bowiem, gdzie był prepozytem i kanonikiem, zwalczała go niemiecka większość kapituły katedralnej i nie dopuściła w r. 1574 do objęcia tamtejszego biskupstwa za to, że był Polakiem. W kraju w tymże czasie odmówiono mu urzędu podkanclerskiego pod zarzutem, iż jest Niemcem lub kosmopolitą³⁸. Jednakże Hieronim uważał się szczerze za Polaka. Interesował się np. pisownią swojego nazwiska, podawaną w każdym kraju inaczej. Właśnie od historyka i przyjaciela swego Marcina Kromera dowiedział się (w r. 1569), że należy je pisać „Rozrażewski” a nie „Rozdrażewski”³⁹.

Nie poprzestał nasz biskup na wiedzy zdobytej w młodości. Również później, mimo wielu zajęć religijnych, gospodarczych, politycznych, podejmowanych legacji, dokształcał się i pogłębiał naukowo poprzez liczne wyjazdy, szeroką korespondencję, dalsze studia, czytanie odpowiedniej literatury⁴⁰. *Sumę św. Tomasa* przerabiał przy pomocy jezuitę Antoniego Ariasa⁴¹. Chętnie czytywał *Annales ecclesiastici* kardynała Baroniusza i nawet z kilku ich tomów poczynił sobie streszczenia⁴². Jeżeli w mowie, z powodu sangwinistycznego temperamentu, długo się nie namyślał, to wypowiadając się w piśmie, większą zwracał uwagę na sposób wysłowienia. Aby się lepiej wyćwiczyć w stylu łacińskim, czytywał listy Cycerona i św. Hieronima, doktora Kościoła⁴³.

Przez nieprzerwane kontakty, od młodości do ostatnich dni życia, z wielkimi, wpływowymi, uczonymi a nawet świętymi ludźmi, których

³⁵ J. M. Ossoliński: Wiadomości historyczno-krwytyczne do dziejów literatury polskiej, o polskich pisarzach... T. 4. Lwów 1852 s. 255. (Cyt.: Ossoliński: Wiadomości). — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Rozdrażewski Hieronim. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 23. Warszawa 1899 s. 516. (Cyt.: Chodyński: Rozdrażewski).

³⁶ Koresp. Rozdrażewskiego, I s. 18, 468. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. I s. 13, 24—25.

³⁷ Zob. niżej pod VIII 3.

³⁸ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. I s. 8.

³⁹ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 46.

⁴⁰ Tamże s. 12—13.

⁴¹ Ks. S. Załęski TJ: Jezuci w Polsce (T. 1—5). Lwów—Kraków 1901—1906). T. 1 s. 758. (Cyt.: Załęski: Jezuci). — Koresp. Rozrażewskiego, I s. 13, 295—296, 326.

⁴² Ossoliński: Wiadomości s. 284. — Koresp. Rozrażewskiego, I s. 13.

⁴³ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 184, 189.

cieszył się uznaniem, przyjaźnią oraz miłością, pogłębiał swoje znajomości i wiedzę, poszerzał horyzonty. Do tych mężów należeli papieże (św. Pius V, Grzegorz XIII, Sykstus V, i Klemens VIII), monarchowie (Henryk II, król francuski, Rudolf II, cesarz austriacki, Henryk, Stefan i Zygmunt III — królowie polscy), kardynałowie (Stanisław Hozjusz, św. Karol Boromeusz, Cezar Baroniusz, św. Piotr Kanizjusz i św. Robert Belarmin, doktor Kościoła), nuncjusze w Polsce (Jan Franciszek Comendone, Antoni Maria Gratiani, Wincenty Laureo, Andrzej Caligari, Albert Bolognetti, Hieronim Bovio, Hannibal z Kapui i Germanikus Malaspina), prymas Stanisław Karnkowski, biskup Marcin Kromer, kanclerz i hetman Jan Zamoyski, wreszcie wielu wykształconych jezuitów⁴⁴.

W wyniku tego wszystkiego stał się Hieronim Rozrazewski jednym z najbardziej wykształconych (pod względem kościelnym i świeckim) i najwybitniejszych biskupów polskich drugiej połowy w. XVI⁴⁵. Czuł się zrośnięty z kulturą Zachodu, zwłaszcza z Rzymem, stolicą chrześcijaństwa oraz centrum odrodzenia i humanizmu katolickiego. Rzym dał mu kapłaństwo i należyte zrozumienie jego obowiązków. Po ukończeniu studiów i zamieszkaniu na stałe w kraju, ustawicznie tęsknił za Rzymem. Tu za życia zostawił swoje serce a po śmierci doczesne swe szczątki⁴⁶.

V DZIAŁALNOŚĆ OŚWIATOWA ROZRAŻEWSKIEGO

Działalność Rozrazewskiego na polu oświaty była rozległa i przejawiała się w kształceniu oraz popieraniu ludzi zdolnych, a także w trosce o szkolnictwo, czytelnictwo i biblioteki.

1. KSZTAŁCENIE I POPIERANIE LUDZI ZDOLNYCH

Zdobywszy osobiście rozległe wykształcenie Rozrazewski pragnął obdarować nim również drugich. Kształcił przeto wielu, przede wszystkim księży lub kandydatów do stanu duchownego — do służby we własnej diecezji, następnie zaś świeckich i krewnych. Jeszcze zanim został biskupem, a zapewne przypuszczał, iż jako wielki sekretarz królewski i dwukrotny kandydat na podkanclerstwo koronne nim będzie, przygotowywał sobie w różnych szkołach i uczelniach przyszłych urzędników diecezji⁴⁷.

W okresie ponfytykatu Rozrazewskiego duchowieństwo nie posiadało, jak obecnie, zasadniczo jednakowego wykształcenia, zdobytego w seminariach diecezjalnych i zakonnych. Większość jego, zatrudniona w dusz-

⁴⁴ Tamże. T. 1—2.

⁴⁵ Ossoliński: Wiadomości s. 269. — Lempiecki: Biskupi s. 30, 31, 33.

⁴⁶ Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 1 s. 14, 27, 31.

⁴⁷ Koresp. Rozrazewskiego, I s. 505 (indeks).

pasterstwie, zwłaszcza wiejskim, przechodziła tylko przez szkoły parafialne, klasztorne i katedralne; natomiast zajmujący ważniejsze stanowiska w administracji kościelnej kończyli zazwyczaj studia wyższe, w kraju lub za granicą. Pomijając Seminarium Duchowne we Włocławku, założone w r. 1569 przez poprzedniego biskupa, Stanisława Karnkowskiego, o której to instytucji zaraz będzie mowa szerzej, kształcił Rozrażewski swoich księży w wyżej od niego stojących kolegiach jezuickich: w Braniewie ⁴⁸, Jarosławiu ⁴⁹, Poznaniu ⁵⁰, Pułtusku ⁵¹ i Wilnie ⁵². Posiadał także swoich studentów w Akademii Krakowskiej ⁵³, w której np. w jednym tylko roku 1584 miał ich na raz sześciu ⁵⁴. Wysyłał ich również do uniwersytetów zagranicznych: w Dylindze ⁵⁵, Rzymie ⁵⁶ i Wiedniu ⁵⁷. Należąc sam do grona najlepszych znawców prawa kościelnego, przysłużył się nasz biskup do jego odrodzenia w Polsce (po zastoju w XV i pierwszej połowie XVI w.) właśnie przez kierowanie zastępów zdolniejszej młodzieży na studia prawnicze ⁵⁸.

W diecezji włocławskiej i poza nią popierał Rozrażewski ludzi wykształconych, a tym bardziej wybitnych ⁵⁹. Posiadającymi wyższe studia obsadzał najważniejsze urzędy diecezjalne ⁶⁰: biskupa sufragana ⁶¹, oficjałów ⁶² (włocławskiego ⁶³, gdańskiego ⁶⁴ i bydgoskiego ⁶⁵), archidia-

⁴⁸ Tamże, I s. 374; II s. 76, 182.

⁴⁹ Tamże, I s. 223—224.

⁵⁰ Tamże, I s. 167; II s. 119, 259, 315.

⁵¹ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 195, 323.

⁵² Tamże I s. 374, 425, 431, 478; II s. 73—74, 114, 121, 123, 153, 232.

⁵³ Tamże, I s. 397; II s. 226, 232.

⁵⁴ Koresp. Rozrażewskiego, II s. 198, 226.

⁵⁵ Tamże, II s. 24—25, 200.

⁵⁶ Tamże, II s. 66—67, 69, 83.

⁵⁷ Tamże, II s. 156.

⁵⁸ Ossoliński: Wiadomości s. 267, 284.

⁵⁹ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 89—110.

⁶⁰ Ks. S. Librowski: Wizytacje diecezji włocławskiej. Cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej. T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze (Z. 1: Wstęp ogólny do wizytacji. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 8: 1964 s. 5—186. Z. 2: Wizytacje w latach 1123—1421. *Tamże.* T. 10: 1965 s. 33—206). Z. 1 s. 44—75. (Cyt.: Librowski: Wizytacje).

⁶¹ Tamże s. 69—72. — Chodzi o Franciszka Łackiego, dra ob. praw, bpa tyt. margaryteńskiego i sufr. włocł. w l. 1598—1617 (Ks. S. Chodyński: Biskupi sufragani włocławscy. Z akt kapituły włocławskiej zebrał i wydał... Włocławek 1906 s. 46—49. (Cyt.: Chodyński: Sufragani). — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 8 s. 9—11).

⁶² Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 66—69. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 94—99.

⁶³ Maciej Wielicki, dr ob. praw, bp tyt. margaryteński i sufr. włocł. (1582—1585); ks. Andrzej Czacki, dziek. włocł. (1585—1588); ks. Maciej Karski, kancl. włocł. i dziek. kruszw. (1591—1594); ks. Jan Sikorski, dr ob. praw, kan. włocł. (1594—1597); ks. Paweł Gardliński, dr ob. praw, protonot. apost. i kan. włocł. (1597—1600). (Ks. S. Chodyński: Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej. Zebrał i spisał... Włocławek 1914 s. 11. (Cyt.: Chodyński: Konsystorze). — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 95—96).

⁶⁴ Ks. Mikołaj Miloniusz, dr teol., prep. gdań. (1582—1611). (Ks. P. Czaplowski: Wykaz oficjałów gdańskich i pomorskich od 1467—1824 r. Podał... Toruń 1912.

konów⁶⁶ (włocławskiego⁶⁷, kruszwickiego⁶⁸ i pomorskiego⁶⁹), kancle-rza⁷⁰ i notariuszy⁷¹ swej kancelarii. Rozdawał im beneficja w kapitu-łach: katedralnej we Włocławku⁷², złożonej z 8 prałatów i 18 kanoników gremialnych, oraz kolegiackich — św. Piotra i Pawła w Kruszwicy⁷³ (7 prałatów i 17 kanoników) i św. Mikołaja w Wolborzu⁷⁴, położonym wtedy na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej (5 prałatów i 4 kanoników). Prałaturę kustosza w kolegiacie św. Michała na zamku krakowskim⁷⁵ oddawał zwykle starszemu swojemu notariuszowi.

W czasie pontyfikatu Rozrażewskiego z miejscowej kapituły katedralnej i kolegiackiej w Kruszwicy biskupami zostali (chronologicznie biorąc) następujący kapłani: scholastyk włocławski Jan Dymitr Soli-kowski († 1603) — arcybiskupem lwowskim; kanonik kruszwicki, huma-nista, filolog i historyk Andrzej Patrycy Nidecki († 1587) — inflanckim; kanonik włocławski Wawrzyniec Goślicki († 1601) — chełmskim a potem przemyskim; kanonik włocławski i kruszwicki Wojciech Baranowski († 1615) — przemyskim a następnie płockim, włocławskim i arcybisku-

Rocz-i TNTor. R. 19 s. 50—55. (Cyt.: Czaplewski: Wykaz oficjałów). — Librow-ski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 97—99.

⁶⁵ Ks. Sebastian Paulin z Szamotuł, bakał. artium, prep. bydg. (1584—1609). (Chodyński: Konsystorze s. 107. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 96—97).

⁶⁶ Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 60—66. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 100—103.

⁶⁷ Ks. Łukasz z Uniejowa, dr teol. i mgr artium, kan. włocł. (1591—1604). (Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 101).

⁶⁸ Ks. Maciej Dąbrowski, dr filoz. (1596—1600). (Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 101—102).

⁶⁹ Ks. Franciszek Łacki, dr ob. praw (1589—1597); ks. Baltazar Miaskowski, dr teol. (1598—1614). (Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3, s. 102—103. — Por. przyp. 61 i 76).

⁷⁰ Ks. Jan Gałczyński, dr teol., schol. włocł. (1582—1586); ks. Wojciech Brze-ziński, dr ob. praw, kan. włocł. (1587); ks. Mikołaj Brzeziński, kan. włocł. (1588—1592); ks. Jan Sikorski, dr ob. praw, kust. kruszw., kan. włocł. (1593—1598); ks. Jan Bieńkowski, dr ob. praw, kan. włocł. (1598—1600). (Librowski: H. Rozra-żewski, rozdz. 3 s. 90—92).

⁷¹ Ks. Jan Begiel (Begelius), dr ob. praw (1582—1588); ks. Jan Bienkowski (1588—1592). por. przyp. 70; ks. Andrzej Poddebski (1592—1593); ks. Adam Przej-rzałowicz (1594—1600). Sekretarze osobiści: ks. Przeclaw Mojecki, dr teol. (1593—1595); ks. Tomasz Bucki (Bucius), dr ob. praw (1595—1600). (Librowski: H. Roz-rażewski, rozdz. 3 s. 93—94).

⁷² Ks. S. Chodyński: Prałaci i kanonicy włocławscy. Rps ukończony w r. 1904 (cyt.: Chodyński: Prałaci). przechowywany w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku (skrót: ADW!). — Librowski: Kapituła s. 170 (indeks) pod „Rozrażewski Hieronim”. — Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 86—95.

⁷³ Ks. A. Fiutak: Prałaci i kanonicy kruszwicy. Maszynopis z r. 1938 (cyt.: Fiutak: Prałaci), przechow w ADW!. — Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 97—100. Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 101—102.

⁷⁵ Biskupi włocławscy posiadali prezentę na wszystkie prebendy: dwie prała-tury — prepozyturę i kustodię oraz trzy kanonie w kolegiacie św. Michała od czasu erekcji tamtejszej kapituły na przełomie XI/XII w. W ciągu w. XV utracili oni na rzecz króla prawo prezentowania prepozyta (J. Długosz: Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis. T. 1 (W: J. Długosz: *Opera omnia cura. A. Przewdziecki edita.* T. 7). Cracoviae 1863 s. 531—544. — Statuty kap. włocł. s. CXVIII—CXXVII, 18—19. — Z. Kozłowska-Budkova: Repertorium polskich dokumentów doby

pem gnieźnieńskim; prepozyt włocławski i kruszwicki Jan Tarnowski († 1604) — poznańskim, później włocławskim i wreszcie arcybiskupem gnieźnieńskim. Archidiakon pomorski (w kapitule włocławskiej) i jednocześnie kanonik kruszwicki Franciszek Łącki († 1617) został miejscowym sufraganiem. Jego następcą na archid diakonii pomorskiej Baltazar Miaskowski († 1632), wprowadzony do kapituły katedralnej przez Rozrażewskiego, otrzymał po Łąckim również sufraganię włocławską⁷⁶.

Głównie dzięki Rozrażewskiemu ks. Piotr Skarga TJ († 1612) dostał się na urząd kaznodziei sejmowego. Początkowo biskup nasz zabierał go prywatnie na sejmy, potem zaś podsunął na kaznodzieję królowi Zygmuntovi III⁷⁷. Podobnie popierał on innych wybitniejszych teologów tego zakonu. W następstwie tego jezuita stali się na długie lata mówcami sejmowymi i trybunalskimi⁷⁸.

Ponieważ przygotowanie naukowe ludzi potrzebnych do administracji diecezji i otoczenia biskupa postępowale powoli, Rozrażewski szukał już gotowych do pracy w innych diecezjach, zwłaszcza w warmińskiej, najlepiej według niego, dzięki Hozjuszowi i Kromerowi, rządzonej w kraju. Sprowadzał ich także z zagranicy⁷⁹. I tak w latach 1576—1577 poszukiwał on pisarza władającego językiem łacińskim i polskim⁸⁰; w r. 1577 — sekretarza znającego język łaciński⁸¹; w r. 1579 i 1581 — natoriusza piszącego po łacinie i niemiecku⁸², w r. 1577 dopytywał się o teologa z Włoch⁸³; w r. 1581 — o księdza Włocha, Hiszpana lub Anglika⁸⁴. W latach 1581—1582 dowiadywał się o kaznodzieję władającego językiem polskim i niemieckim dla Gdańska⁸⁵. Prawdopodobnie w r. 1584 pozyskał on własnego lekarza

piastowskiej. Z. 1: Do końca wieku XII. Kraków 1937 nr 47). Kustoszami tej kapituły z prezentacji Rozrażewskiego byli, wyżej wspomniani: ks. J. Begiel (1587—1593), ks. F. Łącki (1594—1597) i ks. T. Bucki od r. 1597 (Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 8 s. 78—80).

⁷⁶ Ks. J. Korytkowski: Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy, od roku 1000 aż do roku 1821... Opracował... T. 3. Poznań 1889 s. 541—558, 593—635. — Chodyński: Sufragani s. 46—50. — Ks. Z. Szostkiewicz: Katalog biskupów obrz. łac. przedrozbiorowej Polski. Rzym 1954 (Odb. z *Sacrum Poloniae Millenium*. T. 1) s. 20, 69, 112, 123, 132, 166, 179. — Fiutak: Prałaci. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 8 s. 17—25, 68—69.

⁷⁷ Np. listem datowanym z Wolborza 27 października 1584 r. prosił biskup prowincjała jezuitów (Jana Campano), aby mu przydał na towarzysza na przyszły sejm warszawski Skargę jako kaznodzieję. „Ojciec Skarga głos swój podniesie — pisał Rozrażewski — jakby trąba w narodzie...” ([Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Z dziejów kaznodziejstwa naszego. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 5: 1911 s. 302. (Cyt. Chodyński: Z dziejów). — Koresp. Rozrażewskiego, I s. 269, 272; II s. 233—234, 239, zwłaszcza 240).

⁷⁸ Chodyński: Z dziejów s. 302—303.

⁷⁹ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 1 s. 17; rozdz. 3 s. 107—110.

⁸⁰ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 152, 186.

⁸¹ Tamże s. 188.

⁸² Tamże s. 53, 371, 398, 402, 416.

⁸³ Tamże s. 186.

⁸⁴ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 371, 376, 414.

⁸⁵ Tamże s. 369—370, 377, 470, 472, 476.

w osobie doktora Krzysztofa Parchingiusa, angielskiego ekszejuity⁸⁶.

Biskup nasz zajmował się także wykształceniem swoich krewnych (Rozrażewskich⁸⁷, Ostrorogów⁸⁸, Przerębskich⁸⁹ i Śmigielskich⁹⁰), poszukując dla nich szkół oraz łożąc na naukę. Chłopców kierował przeważnie do kolegów jezuickich i na uniwersytety, a dziewczęta do szkół prowadzonych przez zakonnice.

2. STOSUNEK DO SZKÓŁ

Jakkolwiek nauczanie w Polsce od czasów najdawniejszych aż do r. 1773 (data zniesienia zakonu jezuitów i, w następstwie tego, powołanie do życia Komisji Edukacji Narodowej), wchodziło do całości zadań duszpasterskich Kościoła⁹¹, to przecież Rozrażewski szczególną otaczał je troską. Jego opieki na terenie diecezji doznawały: szkoły parafialne⁹², katedralna⁹³ i seminarium duchowne⁹⁴, a poza nią — Akademia Krakowska⁹⁵.

Szkolnictwo parafialne diecezji wrocławskiej w ciągu pierwszej połowy XVI w. bardzo podupadło. W części kujawskiej biskupstwa na początku rządów Rozrażewskiego jedna szkoła przypadała na 2—3 parafie, a na Pomorzu było ich znacznie mniej. Ogólna przyczyna tego leżała w postępie reformacji oraz związanym z nią zobojętnieniu społeczeństwa katolickiego na potrzeby duszpasterstwa i kultu. W następstwie tego pogarszał się stan budynków szkolnych, wygasły fundusze i brakowało nauczycieli. Równocześnie z podupadaniem szkolnictwa katolickiego zaczęło się dobrze rozwijać innowiercze. W Radziejowie na Kujawach znana była od r. 1554 szkoła kalwińska⁹⁶, a z Gdańska promie-

⁸⁶ Tamże, II s. 172, 203, 221, 229—230. Nazwisko użyte w brzmieniu zlatynizowanym.

⁸⁷ Koresp. Rozrażewskiego, II s. 142—143.

⁸⁸ Tamże s. 119.

⁸⁹ Tamże s. 200, 408.

⁹⁰ Tamże, I s. 397; II s. 131, 182.

⁹¹ J. Łukasiewicz. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. Przez... T. 1—4. Poznań 1849—1851. — S. Kot. Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI—XVIII w. Lwów 1912. — T. Wierzbowski. Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773—1794. Kraków 1921. (*Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Komisja do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce*. Ser. 1: *Prace Monograficzne z Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce*. Nr 1).

⁹² Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 5 s. 45—52; rozdz. 7 s. 80—82.

⁹³ Tamże, rozdz. 7 s. 82—86.

⁹⁴ Tamże, rozdz. 7 s. 1—8; rozdz. 9 s. 125—143.

⁹⁵ Tamże, rozdz. 11 s. 25—26.

⁹⁶ Ks. J. Bukowski: Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku. T. 1. Kraków 1883 s. 200—201, 381. — Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis ([Eddiderunt Z. et S. Chodyńscy]. [F.] 1—25. Wladislaviae 1881—1912. [F.] 1—8 wychodziły jako dodatek do rubrycel i schematyzmów z l. 1882—1889). [F.] 19 s. 51; 21 s. 18. (Cyt.: Monumenta Wład.). — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 2 s. 56.

niowało na okolicę od r. 1558 tamtejsze Gimnazjum Akademickie⁹⁷. Obok tego protestanci Gdańszczanie nie pozwalali biskupowi na otwarcie poważniejszej szkoły katolickiej w północnej stolicy jego diecezji⁹⁸.

Potrzebami szkół parafialnych w okresie rządów Rozrazewskiego zajmowały się pilnie wizytacje kościelne, szczególnie tzw. dekrety powizytacyjne czyli reformacyjne, układane przez biskupa dla skontrolowanych instytucji⁹⁹, oraz synody diecezjalne¹⁰⁰. Spośród nich synod przeprowadzony w r. 1598 dla duchowieństwa archidiaconatu pomorskiego nakazywał proboszczom i kolatorom kościołów parafialnych zachowanie szkół istniejących, przywrócenie upadłych, a nawet zakładanie nowych¹⁰¹. Na skutek energicznej akcji biskupa liczba szkół, głównie na Pomorzu, znacznie wzrosła. Sprawozdania wizytacyjne wymieniają dość duże liczby dzieci uczących się w tych szkołach. Na czele szkół w miastach stali przeważnie magistrzy i bakałarze wykształceni w Akademii Krakowskiej. W okresie biskupstwa Rozrazewskiego nowe budynki szkolne na samych tylko Kujawach wystawiono: w miastach — Fordoniu¹⁰², Gębicach¹⁰³ i Gniewkowie¹⁰⁴ oraz we wsiach — Bronisławiu¹⁰⁵ i Konecku¹⁰⁶.

Nie mniejsze staraniełożył Rozrazewski o szkołę katedralną we Włocławku, która, do pewnego stopnia, zastępowała słabo jeszcze rozwijające się seminarium. Stała też ona za rządów tego biskupa na najwyższym poziomie w ciągu swojej historii¹⁰⁷. Biskup ściągał do niej młodzieńców nawet spoza diecezji, np. ze Śląska¹⁰⁸. Szkoła katedralna włocławska podlegała, jak wszędzie, miejscowej kapitule, która kierowała nią przez prałata scholastyka¹⁰⁹. Z powodu nierezydencji tegoż, na wniosek Rozrazewskiego, kapituła wybierała spośród swoich członków delegatów, którzy dwa razy w miesiącu wizytowali prowadzenie

⁹⁷ Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego. 1558—1958. Gdynia 1959.

⁹⁸ Ks. P. Czaplowski: Przeszkody w założeniu szkoły katolickiej w Gdańsku poreformacyjnym. *Rocz-i TNTor.* R. 16: 1909 s. 176—184. — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 10 s. 35—66.

⁹⁹ Towarzystwo Naukowe w Toruniu. *Fontes.* [T.] 1—3. Toruń 1897—1899. (Cyt.: *Fontes TNTor.*) — *Monumenta Wład.* XIX—XXIII.

¹⁰⁰ Statuta synod. *Wład.* s. 87—151.

¹⁰¹ Tamże s. 146.

¹⁰² *Fontes TNTor.* I s. 125.

¹⁰³ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (skrót: AAGn): E 1 k. 47v.

¹⁰⁴ Tamże k. 48.

¹⁰⁵ *Monumenta Wład.* XXII s. 108.

¹⁰⁶ Tamże, XIX s. 62.

¹⁰⁷ Ks. S. Chodyński: Szkoła katedralna włocławska. Szkic historyczny na podstawie akt kapitulnych skreślony. *Włocławek 1900* s. 97. (Cyt.: Chodyński: *Szkoła*).

¹⁰⁸ Tamże s. 75.

¹⁰⁹ Librowski: *Kapituła* s. 74.

lekcji w szkole¹¹⁰. Nie czekając na scholastyka, biskup starał się również, najczęściej na Uniwersytecie Jagiellońskim, o rektora, magistra i bakałarza dla szkoły, obiecując im odpowiednie traktowanie i wynagrodzenie¹¹¹. W r. 1589 Rozrażewski przeprowadził reformę szkoły katedralnej w kierunku praktycznym, zwracając głównie uwagę na znajomość języków polskiego i łacińskiego, na ortografię, kaligrafię oraz, rozumie się, poznanie prawd wiary¹¹².

Seminarium Duchowne we Włocławku, jedno z najstarszych w kraju, założone przez poprzedniego biskupa, za rządów Rozrażewskiego podupadło, głównie z powodu niemożności skompletowania przez niego grona nauczycielskiego z kleru diecezji, z którego Karnkowski wybrał pierwszych jego profesorów. Rozrażewski natomiast, nie bez słuszności, od początku uważał, że w ówczesnych warunkach jedynie jezuici są należycie przygotowani do kierowania szkołą dostarczającą przyszłych kapłanów. Ponadto do dzieła sławnego swojego poprzednika mogły go nastawiać krytycznie z jednej strony nieporozumienie z nim, wybuchłe w latach 1581—1582 o rozliczenie *annus gratiae* z dochodów biskupstwa włocławskiego¹¹³, a z drugiej rywalizacja z prymasem na polu ogólnopolskiej działalności kościelnej¹¹⁴. Nie mogąc, z powodu braku ludzi w rozwijającym się dopiero oraz rozchwytywanym przez biskupów i monarchów zakonie, założyć w latach 1582—1584 kolegium jezuickiego we Włocławku, ani w klasztorze pobernardyńskim w Nowem, położonym w środku diecezji, erygował on je w r. 1592 w Sztotlandzie, osadzie swojego biskupstwa pod Gdańskiem¹¹⁵. W latach 1593—1597 zamierzał biskup przenieść stamtąd jezuitów do wyludnionego klasztoru brygidek w samym Gdańsku, ale wpływowy i silny tamtejszy magistrat nie dopuścił do tego¹¹⁶. Seminarium duchownego dla pomorskiej części biskupstwa nie udało się Rozrażewskiemu uruchomić nawet w Sztotlandzie¹¹⁷, w następstwie czego kształcił on około 30 swoich teologów w różnych kolegiach wspomnianego zakonu¹¹⁸, jak również w se-

¹¹⁰ ADWł: zespół: Archiwum Biskupów Kujawskich i Pomorskich (skrót: ABKP), seria 2: akta działalności biskupów (skrót: dz.) 13 (30) k. 69.

¹¹¹ Chodyński: Szkoła s. 27, 55. — Koresp. Rozrażewskiego, I s. 450.

¹¹² Chodyński: Szkoła s. 97 nn.

¹¹³ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 1 s. 17—18.

¹¹⁴ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 12 s. 31—46. — ADWł: ABKP dz. 13 (30) k. 368—393.

¹¹⁵ Documenta historica Seminarii Wladislaviensis. Collegit et edidit S. Chodyński. Varsaviae 1897 s. 33—40. — Ks. S. Załęski TJ: Jezuici w Gdańsku (1584—1608). Prz. powsz. R. 15: 1898 t. 59 s. 167—186. — Załęski: Jezuici. T. 4 s. 487 nn. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 9 s. 125—142.

¹¹⁶ Załęski: Jezuici. T. 4 s. 489—493. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 9 s. 133—138.

¹¹⁷ Założył je dopiero w r. 1634 bp Maciej Łubieński (Statuta synod. Wład. s. 214. — Ks. S. Chodyński: Seminarium Włocławskie. Szkic historyczny. Na podstawie akt i dokumentów miejscowych ułożył i spisał... Włocławek 1904 s. 195, 322; cyt.: Chodyński: Seminarium).

¹¹⁸ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 3 s. 108. — Por. wyżej tekst pod V 1.

minariach innych diecezji — warmińskiej (w Braniewie)¹¹⁹ i poznańskiej, prowadzonych przez jezuitów. Z tego powodu to ostatnie nosiło nawet złożoną nazwę — *Seminarium Posnaniense et Cuiaviense*¹²⁰.

Akademia Krakowska, pozostająca pod zwierzchnictwem episkopatu, której kanclerzem bywał każdorazowy tamtejszy biskup, zbyt mało włączyła się w nurt odrodzenia, hołdując nadal scholastyce, a przez to podlegając zastoju¹²¹. Potrzebowała ona od dawna ożywczego tchnienia reformy. Wbrew większości członków sejmu, której patronował biskup przemyski Wawrzyniec Goślicki, opowiadającej się za utrzymaniem narodowego charakteru wspomnianej uczelni, przez popieranie profesorów pochodzących z kleru diecezjalnego, Rozrazewski, podobnie jak prymas Karnkowski, zalecał odnowienie grona nauczycielskiego narybkiem jezuickim, rekrutującym się przeważnie z zagranicy¹²². Projekt biskupa wrocławskiego nie doczekał się za jego życia realizacji. Niezależnie od tego Rozrazewski popierał duchowo i materialnie profesorów wszechnicy, zasilał ją adeptami udającymi się na studia, sprowadzał jej absolwentów i magistrów na kierownicze stanowiska do szkół na terenie diecezji. Dwa razy za życia¹²³ oraz trzeci w testamencie¹²⁴ czynił zapisy pieniężne na rzecz uniwersytetu. Atoli bogatej prepozytury w kolegiacie św. Michała na zamku krakowskim, o którą jego poprzednicy w ciągu dwóch ostatnich stuleci musieli wieść spory z monarchami i miejscowymi ordynariuszami¹²⁵, nie zgodził się wcielić do stałego uposażenia akademii¹²⁶.

3. OPIEKUN KSIĄŻKI I CZYTELNICTWA

Głównym środkiem krzewienia wiedzy w okresie odrodzenia stała się książka drukowana. Również Rozrazewskiemu książki w wielkiej mierze dały rozległe wykształcenie i urobienie charakteru. Dlatego od wczesnej młodości był rozmiłowany w książkach, gromadząc je dla siebie i innych. Miłośnik książki nie zawsze bywa jej

¹¹⁹ Koresp. Rozrazewskiego, II s. 195, 232—233, 253.

¹²⁰ Chodyński: *Seminarium* s. 15—17.

¹²¹ K. Morawski: *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Średnie wieki i Odrodzenie. Z wstępem o Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego. Napisał...* T. 2. Kraków 1900. — H. Barycz: *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu. Napisał...* Kraków 1935. — Lepszy: *Kultura. — Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764. Praca zbiorowa pod red. K. Lepszego. (Uniwersytet Jagielloński. Wydawnictwa Jubileuszowe. T. 21).* T. 1. Kraków 1964 s. 253—307.

¹²² Ks. F. Siarczyński: *Obraz wieku panowania Zygmunta III, obejmujący obyczaje, religię, oświecenie, towarzyskie pożycie, moc rządu, jego wady, związki z obcymi, pomyślności i klęski publiczne za tegoż panowania.* T. 2. Poznań 1843 s. 106—110. — Koresp. Rozrazewskiego, II s. 134—135, 365—366, 378—379.

¹²³ ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 359—359v; 10 (27) k. 162.

¹²⁴ *Monumenta Wład. II* s. 33.

¹²⁵ Por. przyp. 75.

¹²⁶ Koresp. Rozrazewskiego, II s. 411—412.

krzewicielem, nasz biskup wrocławski był jednym i drugim. Stąd sprowadzał on wiele ksiązek z kraju i zagranicy oraz wysyłał tamże druki wydawane w Polsce, by także odcokrajowcy zapoznali się z naszym życiem umysłowym. Jego osoba stała się ważnym ośrodkiem kultury naukowo-religijnej w ówczesnej Polsce.

Najczęstszymi pośrednikami w obrocie książką byli dla biskupa księgarze i drukarze, jezuici, a pośród nich rodzony brat Stanisław, prałac i kanonicy kapituły katedralnej we Wrocławiu, nuncjusze oraz inni. Nabywał je również w czasie swoich podróży zagranicznych. Kupował przeważnie książki religijne, naukowe i popularne, drukowane po polsku oraz w obcych językach. Obok tych przez jego ręce przechodziły książki różnorodnej treści świeckiej.

W świetle jego korespondencji¹²⁷ spostrzegamy następujące działy ksiązek, z którymi się stykał: Pismo święte (teksty i komentarze), teologia dogmatyczna, zarówno katolicka jak i heretycka (traktaty naukowe, szczególnie o sakramentach, a zwłaszcza pokucie, wyznania wiary, katechizmy), teologia apologetyczno-polemiczna, moralna, ascetyczna (ćwiczenia duchowne, rozmyślania), duszpasterska, homiletyka i retoryka (mowy kościelne i świeckie, kazania homilie, postylle), liturgika (mszały, brewiarze, agendy, ceremoniały, rubrycele czyli dyrektoria, modlitewniki), patrystyka, hagiografia, epistolografia, prawo (rzymskie, cywilne, najwięcej zaś kanoniczne — uchwały soborów, głównie trydenckiego, synodów prowincjalnych i diecezjalnych), historia (roczniki, kroniki, diariusze), geografia z kartografią, filologia, muzyka, filozofia i medycyna. Najwięcej jednak było ksiązek z dziedziny ściśle religijnej i praktycznej — ascetycznych, liturgicznych oraz poświęconych żywotopisarstwu. Tytuły ksiązek, tak z okazji nabywania ich, jak też rozprowadzania, podawano w sposób skrócony lub całkowicie niefachowy, w następstwie czego znacznej części tychże nie można obecnie należycie odtworzyć.

Głównymi odbiorcami jego ksiązek, przeważnie treści religijnej, byli księża parafialni i zakonni, często zakonnice, także ludzie świeccy, wśród nich nierzadko innowiercy, oraz szkoły. Największą ilość ksiązek kierował biskup na Pomorze, ciągle jeszcze zagrożone protestantyzmem i bardziej opuszczone pod względem duszpasterskim aniżeli Kujawę¹²⁸. Dostarczał ich tam masowo. Kiedy np. latem 1588 r. wybierał się w podróż wizytacyjną do archidiakonatu pomorskiego¹²⁹, a nieprzychylni mu

¹²⁷ Tamże, I s. 493 i II s. 620 pod hasłem „Książki”.

¹²⁸ Ks. P. Czaplewski: Hieronim Rozrażewski a książka. *Silva Rerum*. T. 8/9: 1938/1939 z. 1/2 s. 9—15.

¹²⁹ Ks. P. Czaplewski: Biskupa Rozrażewskiego itineraria czyli rozkład podróży wizytacyjnych po Pomorzu: Zebrał... *Zap. TNTor.* T. 3: 1914/1916 nr 7/8 s. 106—122; nr 9 s. 144—162. (Cyt.: Czaplewski: Itineraria).

cystersi oliwscy, rządzeni przez opata-intruza Jana Kostkę, zaczęli rozgłaszać po okolicy, że biskup, w celu opanowania klasztoru, prowadzi ze sobą 40 hajduków i 30 wozów naładowanych bronią, mógł ich jego oficjał gdański Mikołaj Miloniusz uspokoić oświadczeniem, iż wozy są naładowane książkami i brewiarzami¹³⁰.

Rozrazewski bowiem osobiście współdziałał w wydawaniu ksiąg religijnych i liturgicznych. W r. 1586 i 1589 przeprowadził on na synodach diecezjalnych uchwałę o utworzeniu funduszu wydawniczego duchowieństwa, który by dopomógł drukarni Januszowskiego w Krakowie do dostarczenia tutejszym księżom mszałów i brewiarzy rzymskich. Zamierzenia tego jednakże nie zdążył biskup przeprowadzić z powodu powolnej akcji przystosowywania dotychczasowej liturgii polskiej i wrocławskiej do wymagań soboru trydenckiego, mówiąc ściśle — papieża św. Piusa V, który z upowaznienia tegoż w r. 1568 przeprowadził reformę brewiarza a w r. 1570 mszału¹³¹. Natomiast udało się Rozrazewskiemu wydać w drukarni Łazarza w Krakowie agendę czyli rytuał ogólnopolski, przystosowany dla diecezji kujawskiej i pomorskiej. Opracowania rytuału podjął się teolog Hieronim Powodowski († 1613), kanonik gnieźnieński i krakowski¹³².

4. STOSUNEK DO BIBLIOTEK

a. Własna biblioteka biskupa

Znaczną część książek, przechodzących od czasów studenckich przez ręce Rozrazewskiego, wcielił on do własnej, naukowo-popularnej biblioteki, którą bez przerwy powiększał i kompletował. Posiadał jej katalog, którego egzemplarz wysłał w styczniu 1584 r. swojemu bratu, jezuitcie Stanisławowi, do Poznania, ażeby się orientował, jakich książek biskupowi jeszcze brakuje¹³³. Spis ten nie zachował się. Znamy natomiast inny wykaz biblioteki Rozrazewskiego, z datą 23 maja 1600 r., sporządzony na 7 arkuszach po jego śmierci staraniem brata Stanisława, natenczas superiora klasztoru jezuitów w Krakowie i zarazem jednego z wykonawców testamentu naszego biskupa, załączony później do tzw. księgi testamentowej tamtejszej kapituły katedralnej¹³⁴. Wydaje się

¹³⁰ Koresp. Rozrazewskiego, II s. 325. — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 11 s. 7—10.

¹³¹ Statuta synod. Wład. s. 100, 125, 130.

¹³² Agenda seu Ritus Sacramentorum ecclesiasticorum... Studio et opera r. d. Hieronymi Povodovii... Cracaviae 1591. — Por. K. Estreicher: Bibliografia polska. Cz. 3. T. 25. Kraków 1913 s. 186. (Cyt.: Estreicher). — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 7 s. 96—99.

¹³³ Koresp. Rozrazewskiego, II s. 143.

¹³⁴ Ks. I. Polkowski: Jeszcze o testamencie biskupa Hieronima Rozrazewskiego. [Dotyczy biblioteki Rozrazewskiego]. *Prz. katol.* R. 22: 1884 s. 473—474. (Cyt.: Polkowski: Jeszcze o testamencie).

jednak, że nie obejmuje on wszystkich dzieł biblioteki Rozrażewskiego lecz tylko przeznaczone przez niego dla jezuitów w Gdańsku¹³⁵. Pewną bowiem część swoich książek zapisał biskup w testamencie także innym instytucjom i osobom, wśród nich kilkanaście dzieł prawniczych kapituła wrocławskiej i bardziej wykształconym jej kanonikom, a liturgiczne — miejscowej katedrze¹³⁶. Książki te, razem z archiwaliami i przedmiotami ofiarowanymi przez biskupa dla kultu w katedrze, przejęli delegaci kapituły z rąk egzekutorów wspomnianego testamentu w maju tegoż roku¹³⁷. Również królowi Zygmuntowi III przeznaczył Rozrażewski tymże sposobem 3 rękopisy *Annalium* Jana Długosza¹³⁸.

Katalog krakowski, podobnie jak korespondencja biskupia, nie podaje pełnych i poprawnych tytułów książek i rękopisów¹³⁹. Wylicza on 342 dzieła: 170 *in folio* oraz nieponumerowane książki formatu 4°, 8° i 16°. Z tego, co powiedziano wyżej, trzeba przyjąć, iż biblioteka Rozrażewskiego liczyła przynajmniej 400 dzieł, a zatem więcej aniżeli posiadała ich współcześnie kompletowana od stuleci Biblioteka Kapituły Wrocławskiej¹⁴⁰. Jeżeli nadto się zwazy, iż wiele dzieł było tam kilkotomowych (np. *Bibliotheca sanctorum Patrum* miała ich 9, można by przyjąć, że księgozbiór tego wybitnego biskupa liczył od 800 do 1000 tomów. Jak na owe czasy, jest to cyfra bardzo wysoka.

Pod względem treści biblioteka Rozrażewskiego składała się z działów podobnych do wymienionych powyżej przy omawianiu jego zasług na polu czytelnictwa, względnie poniżej — w urywku o bibliotece kapituły katedralnej. Tematycznie przeważały w niej dzieła prawnicze, a typograficznie drugi obce. Jak wynika z kilku dzieł treści prawnej, zachowanych w Bibliotece Kapituły Wrocławskiej (stanowiącej obecnie zbiór wydzielony w Bibliotece Seminarium Duchownego we Wrocławku), książki Rozrażewskiego były pięknie oprawione w skórę brązową. Na pierwszej stronie okładek znajduje się tłoczony supereklibris, składający się z herbu właściciela (herb rodzinny Doliwa wkomponowany w insygnia biskupie) i majuskułowego napisu w otoku: HIERONYMUS COMES A ROZDRAZOW EPISCOPUS WLAD. ET POMER.

Nie są znane dalsze losy zasadniczego zrębu zasobnego księgo-

¹³⁵ Monumenta Wlad. II s. 19. — Biblioteka Kapituły Wrocławskiej. Opracował ks. S. Chodyński. Uzupełnił rozdziałem o katalogach i wydał ks. S. Librowski. Wrocław 1949 s. 15. (Odb. z *Kron. Diec. wrocł.* R. 43—44: 1949—1950). (Cyt.: Chodyński-Librowski: Biblioteka).

¹³⁶ Monumenta Wlad. II s. 11, 18—20.

¹³⁷ ADWł: zespół Archiwum Kapituły Wrocławskiej (skrót AKWł), seria 2: akta działalności kapituły (skrót: dz.) 6 k. 75v—76.

¹³⁸ Monumenta Wlad. II s. 12.

¹³⁹ Do takich należą wymienione w Katalogu: „Imagines omnium fere gentium”; „Prawa czeskie”; „Kronika polska po francusku”; „Sprawa po niemiecku króla Stefana” (P o l k o w s k i: Jeszcze o testamencie).

¹⁴⁰ Zob. niżej, po opisie biblioteki Rozrażewskiego.

zbioru biskupiego, bez wątpienia waznego dla nauki i kultury polskiej¹⁴¹ oraz posiadającego niektóre dzieła obecnie nieznanne¹⁴². Poza bogatymi działami biblioteki — prawniczym i historycznym, warto zwrócić uwagę na opracowania geograficzno-kartograficzne, nazywane przez właściciela kosmografią¹⁴³. Do tej grupy ksiązek należały takie nieokreślone pozycje jak: *Imagines omnium fere gentium*¹⁴⁴, *Mappae orbis*¹⁴⁵ a także mało znana Mapa Polski Andrzeja Pograbskiego¹⁴⁶. Również diecezja wrocławska (kujawska i pomorska) doczekała się, dzięki staraniu Rozrażewskiego, swojej, pierwszej w historii i nieznannej dzisiaj, mapy¹⁴⁷.

Z rękopisów historyczno-prawnych biskupa w Bibliotece Seminarium Duchownego we Wrocławku (dział kapitulny) przechowują się następujące: *Conclave di papa Gregorio XIII* (z r. 1591)¹⁴⁸, *Caeremoniale episcoporum* (z r. 1597)¹⁴⁹ i *Mszał Wrocławski biskupa Rozrażewskiego* (z r. 1590), wykonany przez uczniów miejscowej szkoły katedralnej¹⁵⁰.

W r. 1581 odesłał nasz biskup kapitule wrocławskiej rękopis pt. *Ecclesiae Wratislaviensis praefationes*¹⁵¹, który zatrzymywał u siebie prawdopodobnie z czasów, kiedy był jeszcze tamtejszym prepozytem. Nie wiemy, co stało się z rękopisem pn. *Ordo caeremoniarum et processionum ecclesiae Vratislaviensis*, przysłanym biskupowi w r. 1584 z Wrocławia przez zaprzyjaźnionego z nim kanonika Andrzeja Bogurskiego¹⁵².

¹⁴¹ Monumenta Wład. II. — [Ks. S. Chodyński:] Testament Hieronima hr. Rozdrażewskiego, biskupa wrocławskiego, z r. 1599. *Prz. katol.* R. 21: 1883 s. 509—513. (Cyt.: Chodyński: Testament). — Polkowski: Jeszcze o testamencie. — Por. przyp. 127.

¹⁴² Do nich można zaliczyć następujące tytuły: „Celebratio funeris Sigismundi Augusti”; „Gratulatio a Ramultho Stephano regi”; „Oratio ad olim Hieronymum episcopum Vladislaviensem a domo Austriaca”; „Carmina septenaria pro olim [Hieronymo] episcopo Vladislaviensi” (Polkowski: Jeszcze o testamencie s. 474). — Pamflety ukazujące się w zachodniej Europie na Henryka Walezego i Polskę, prawdopodobnie z powodu rezygnacji tegoż z tronu polskiego (Koresp. Rozrażewskiego, I s. 119).

¹⁴³ Monumenta Wład. II s. 19.

¹⁴⁴ Por. przyp. 139.

¹⁴⁵ Koresp. Rozrażewskiego, II s. 259.

¹⁴⁶ *Patris Sarmatiae Europae, quae Sigismundo Augusto, regi Poloniae potentissimo, subiacet, nova descriptio. Venetiis 1570.*

¹⁴⁷ Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 41.

¹⁴⁸ Chodyński-Librowski: Biblioteka s. 103 nr 108.

¹⁴⁹ Rps bez sygn. Rozrażewski otrzymał go w darze od ceremoniarza papieskiego, Pawła Mucantiusa, znajdującego się w orszaku legata H. Gaetani, który bawił w Polsce w l. 1596—1597 i odwiedzał biskupa w Wolborzu. Ceremoniał został wydany drukiem w Rzymie dopiero w r. 1600 (Ks. S. Chodyński: Z dziejów diecezji wrocławskiej. Liturgika. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 1: 1907 s. 89—90. (Cyt.: Chodyński: Liturgika). — Librowski: Kapituła s. 129. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 7 s. 100—101).

¹⁵⁰ Tytuł rpsu nadany (Chodyński-Librowski: Biblioteka s. 79 nr 16).

¹⁵¹ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 412—413.

¹⁵² Tamże, II s. 16, 143.

b. Biblioteka katedralna i kolegiacka

Po swojej troszczył się Rozrażewski najwięcej o Bibliotekę Kapituły Katedralnej we Włocławku¹⁵³. Istniała ona przypuszczalnie od w. XII, chociaż pierwsze wiadomości o jej zasobie i funkcjonowaniu datują się dopiero od XV stulecia¹⁵⁴. Kapituła zawiadywała nią przez dwóch delegatów, wybieranych ze swego grona na zebraniach generalnych. Niezależnie od tego biskup czuwał, aby biblioteka ta była utrzymywana w porządku, wzbogacała się i służyła duchowieństwu miasta, nie umniejszając wskutek tego stanu swego posiadania¹⁵⁵. Przeprowadzając osobiście w r. 1584¹⁵⁶ i 1593¹⁵⁷ wizytację generalną katedry, Rozrażewski za każdym razem przeglądał również bibliotekę. W związku z tym zostały sporządzone dwa wykazy książek kapituły: w r. 1590 — po pierwszej wizytacji¹⁵⁸ oraz w latach 1593—1594 — w czasie i po drugiej¹⁵⁹. W r. 1590 wymieniono 207 dzieł a w latach 1593—1594 — tylko 171. Wydaje się jednak, że w obu wypadkach nie wszystkie książki zostały objęte spisem. Księgozbiór kapituły, który mógł wtedy zawierać od 400 do 500 tomów, był przeważnie oprawiony w brązową skórę. W obydwu wykazach jeszcze niemal połowę zasobu bibliotecznego stanowiły (dawniejsze) rękopisy. Ponieważ wykaz książek z r. 1590 został wykonany bez określonego porządku, a z lat 1593—1594 — topograficznie, trudniej dokładnie odtworzyć zasadnicze działy biblioteki. Można jednak przypuszczać, że były one podobne do działów księgozbioru biskupiego, lub jeszcze bardziej do podanych we własnym katalogu z r. 1816, który po raz pierwszy w historii biblioteki kapituły rozkłada jej książki na 20 następujących grup: I — Libri sacri, II — Sancti Patres, III — Interpretes, IV — Contionatores, V — Libri spirituales, VI — Theologi speculativi, VII — Libri liturgici, VIII — Theologi morales, IX — Libri canonici, X — Canonistae, XI — Codices Regni Poloniae, XII — Libri iuridici, XIII — Concilia, XIV — Libri controversistici, XV — Historici sacri, XVI — Historici profani, XVII — Philosophi, XVIII — Medici, XIX — Scholastici i XX — Libri variarum linguarum¹⁶⁰.

Po biskupiej i katedralnej największą na Kujawach była Biblioteka Kapituły św. Piotra i Pawła w K r u s z w i c y. Według pierwszego zachowanego jej spisu, z r. 1780, posiadała ona 234 dzieła w 255 to-

¹⁵³ Chodyński-Librowski: Biblioteka. — Librowski: Kapituła s. 147—149.

¹⁵⁴ Chodyński-Librowski: Biblioteka s. 11—12.

¹⁵⁵ Statuty kapit. włocł. s. 231, 235. — Librowski: Kapituła s. 148.

¹⁵⁶ Monumenta Wład. XVIII s. 3—74.

¹⁵⁷ ADWł: ABKP: seria 3: akta wizytacyjne (skrót: wiz.) 3 (7) k. 7v—57v. — Monumenta Wład. VII s. 11—29.

¹⁵⁸ Chodyński-Librowski: Biblioteka s. 26—31.

¹⁵⁹ Tamże s. 32—38.

¹⁶⁰ Tamże s. 44.

mach¹⁶¹. W okresie pontyfikatu Rozrażewskiego, z którego nie mamy jej wykazu, biblioteka ta mogła liczyć od 150 do 200 dzieł rękopiśmieniowych i drukowanych. Troskę swoją o tę bibliotekę wypowiadał nasz biskup w dekretach powizytacyjnych dla kolegiaty oraz w postulatatach kierowanych na posiedzenia generalne tamtejszej kapituły¹⁶².

Obok biskupa i kapituł własne biblioteki mieli także niektórzy prałaci i kanonicy tutejszej diecezji. Spośród nich znaczniejszy zbiór książek posiadał kanonik włocławski i kruszwicki, doktor filozofii i medycyny, Kasper Lindener († 1611). Pochodził on z Poznania. Kształcił się za granicą dzięki pomocy Rozrażewskiego a potem należał do grona jego zaufanych¹⁶³.

c. Biblioteki parafialne i klasztorne

Rozrażewski dbał również o biblioteki parafialne¹⁶⁴. Spraw bibliotecznych w terenie pilnowali z reguły wizytatorzy kościołów i parafii, a więc sam biskup, archidiakoni oraz komisarze delegowani. Najbardziej jednak czuwał nad nimi sam Rozrażewski, przedkładający zlustrowanym parafiom swoje postulaty w tzw. dekretach reformacyjnych¹⁶⁵. W parafiach wiejskich mało było książek w bibliotekach. Zresztą sprawozdania wizytacyjne uwzględniają w tym wypadku tylko książki kościołów, charakteru przeważnie liturgicznego: mszały, brewiarze i agendy czyli rytuały a nie duchowieństwa, które książek własnych nie wiele chyba posiadało.

O wiele lepiej przedstawiały się za rządów biskupa Rozrażewskiego biblioteki parafialne po miastach. Biblioteki w miastach kujawskich — Izbicy¹⁶⁶, Kowalu¹⁶⁷, Lubrańcu¹⁶⁸, Przedczu¹⁶⁹, Radziejowie¹⁷⁰ i Służewie¹⁷¹ miały po kilkadziesiąt książek, wśród których, po liturgicznych, najwięcej było dzieł homiletycznych, skrypturystycznych, teologicznych, prawniczych, hagiograficznych i historycznych¹⁷². Biblioteka

¹⁶¹ Archiwum Kapituły Kruszwickiej (wytworzone i przechowujące; skrót: AKKr) IX 2 k. 21—23v.

¹⁶² Dekrety te i postulaty wpisano w akta działalności Rozrażewskiego (ADWł: ABKP dz. 9 (26) — 14 (32) i w pierwszą księgę akt kapituły kruszwickiej (AKKr I 1).

¹⁶³ Ks. S. Chodyński: *Analecta medico-historica. Zbuór wiadomości dziejów medycyny dotyczących. Z akt kapituły włocławskiej spisał...* Włocławek 1912 s. 25—26. — M. Wojciechowska: *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI w.* Poznań 1927 s. 104, 106, 107. — Chodyński: *Prałaci* s. 392—394. — Fiutak: *Prałaci* s. 58.

¹⁶⁴ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 5 s. 36—45.

¹⁶⁵ *Monumenta Wlad. XV, XIX—XXIII.* — Fontes TNTor. I—III. — AAGn: E 1.

¹⁶⁶ *Monumenta Wlad. XXII* s. 123.

¹⁶⁷ Tamże, XX s. 30.

¹⁶⁸ Tamże, XIX s. 74.

¹⁶⁹ *Monumenta Wlad. XX* s. 116.

¹⁷⁰ Tamże, XXI s. 14; XXII s. 105.

¹⁷¹ Tamże, XXI s. 159.

¹⁷² Por. przyp. 165.

parafialna w Piotrkowie Kujawskim liczyła nawet około 100 książek¹⁷³. Biblioteka w Izbicy posiadała swój katalog¹⁷⁴.

Stan bibliotek parafialnych w miastach pomorskich, opanowanych w większości w połowie XVI stulecia przez luteranów i przywracanych katolicyzmowi przez biskupa, jest nam mniej znany¹⁷⁵. Bibliotekę parafii Mariackiej w Gdańsku, prawdopodobnie największą na terenie archidiaconatu pomorskiego, przejął tamtejszy magistrat tuż przed przyjściem Rozrażewskiego do Włocławka. W połowie w. XVI zarządzała nią dwóch kapłanów-bibliotekarzy¹⁷⁶. Ze znanych najliczniejszą wtedy była biblioteka parafii Tczew, posiadająca około 80 książek¹⁷⁷. Wysoki poziom materialny i kulturalny tej części kraju oraz późniejsze wykazy książek¹⁷⁸ pozwalają sądzić, że również w innych miastach Pomorza biblioteki parafialne w czasie rządów Rozrażewskiego nie były mniej zasobne od podobnych zbiorów na Kujawach.

Pomimo najlepszych chęci biskupa, biblioteki parafialne w diecezji włocławskiej, służące przeważnie tylko duchowieństwu, nie były utrzymywane przez proboszczów w takim stanie, jak opisane powyżej księgozbiory centralne. Na prowincji nie zawsze miał się kto nimi zająć. Zasoby treściowe tych bibliotek, składające się w dużej mierze jeszcze ze średniowiecznych rękopisów i niewystarczająco uzupełniane nowymi drukami, stawały się z każdym rokiem coraz bardziej przestarzałe i mniej użyteczne dla aktualnych potrzeb duszpasterstwa. Niszczyły z powodu klęsk elementarnych i podlegały ustawicznej dewastacji, najczęściej ze strony księży. Przechodząc z jednej parafii do drugiej, zabierali oni dość często ze sobą, podobnie jak archiwalia, potrzebne im książki. Jeden zaś z nich, Marcin Janicki (Janicius), rodem ze Śmiłowic w pow. włocławskim, uciekając około r. 1583 ze służby w diecezji do anabaptystów, wywiózł wiele dzieł z bibliotek w Izbicy i Przedczu¹⁷⁹.

Znacznie bogatsze, anizeli parafialne, zapewne regularniej od nich kompletowane i staranniej utrzymywane w porządku były biblioteki opactw i klasztorów na terenie diecezji włocławskiej. Niestety, są one dla nas mało znane. Klasztory męskie, które Rozrażewski, najczęściej bez zgody przełożonych zakonnych, wizytował i reformował, niechętnie dopuszczają go do swoich zbiorów kulturalnych, na skutek czego nie mógł on wciągnąć ich wykazów do swoich akt biskupich¹⁸⁰.

¹⁷³ Monumenta Wład. XXI s. 114—116; XXII s. 139.

¹⁷⁴ Tamże, XXI s. 55—56.

¹⁷⁵ Monumenta Wład. XV. — Fontes TNTor. I—III.

¹⁷⁶ Fontes TNTor. III s. 516.

¹⁷⁷ Tamże, I s. 55; II s. 393.

¹⁷⁸ Zamieszczone w sprawozdaniach wizytacyjnych z w. XVII i XVIII, przechowywanych w Archiwum Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie (skrót: ADCh).

¹⁷⁹ Monumenta Wład. XXI s. 53, 55.

¹⁸⁰ Zob. niżej pod VIII 3 a.

Atoli z treści dekretów powizytacyjnych, które ordynariusz włocławski wydawał dla opactw, prepozytur i klasztorów, oraz ze sprawozdań o aktualnym położeniu diecezji, które wysyłał do Rzymu, widać, jak bardzo leżał mu na sercu należyty stan zabytkowych bibliotek zakonnych¹⁸¹. Nieco więcej można powiedzieć o ówczesnych bibliotekach klasztorów żeńskich tutejszej diecezji, całkiem zasobnych, chociaż o przeważającej treści ascetycznej, właśnie na podstawie archiwum i korespondencji Rozrażewskiego¹⁸².

VI. HUMANITARYZM I FILANTROPIZM

Jakkolwiek ówczesna opieka społeczna, podobnie jak szkolnictwo, wchodziła do szeroko pojętej duszpasterskiej gestii kościelnej, to Rozrażewski szczególnie czynnie zaznaczył się i na tym odcinku¹⁸³. Działalność charytatywna Kościoła wypowiedała się wtenczas głównie poprzez prowadzenie szpitali parafialnych. Niebyły to szpitale w dzisiejszym słowa znaczeniu ale instytucje, które można porównać raczej do terażniejszych domów dla starców. W miastach były one lepiej zorganizowane. Właśnie pod względem organizacji i znaczenia szpitale dzieliły się na dwie grupy. Do wyższej (*hospitalia*) należały te, które posiadały własny zarząd i duszpasterstwo, prowadzone w prepozyturalnych kościołach szpitalnych albo przynajmniej w kaplicach. Do niższej (*xenodochia*) można zaliczyć zwykle przytułki, mieszczące się w pobliżu kościołów parafialnych, zarządzane materialnie i duchowo przez proboszczów¹⁸⁴. W czasie pontyfikatu naszego biskupa w każdym mieście i miasteczku istniał podobny szpital. Taki Gdańsk, najludniejsze miasto w diecezji, posiadał ich kilka¹⁸⁵. Miasta średnie — jak Bydgoszcz, Inowrocław czy Starogard miały po dwa i trzy szpitale¹⁸⁶. W parafiach wiejskich był szpital przeciętnie w co czwartej, a więc prawie o połowę rzadziej niż szkoła¹⁸⁷. Na przestrzeni XV w. było ich tu znacznie więcej; nieistniejące w czasie rządów Rozrażewskiego upadły w pierwszych trzech ćwierćwieczach XVI stulecia¹⁸⁸.

Biskup kujawski i pomorski, o którym mowa, nakazywał swoim oficielom czyli wikariuszom generalnym oraz proboszczom przywracanie

¹⁸¹ Monumenta Wład. VII s. 30—63.

¹⁸² ADWł: ABKP wiz. 3 (7). — Por. przyp. 180.

¹⁸³ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 5 s. 52—65; rozdz. 7 s. 86—89.

¹⁸⁴ Monumenta Wład. XV, XIX—XXIII. — Fontes TNTor. I—III. — O. H. E. Wycawski: Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych. Warszawa 1956 s. 30. — Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 148 przyp. 990. — AAGn: E 1.

¹⁸⁵ Librowski: Wizytacje. Z. 2 s. 140—141.

¹⁸⁶ Monumenta Wład. XV, XIX—XXIII. — Fontes TNTor. I—III. — AAGn: E 1.

¹⁸⁷ Tamże. — Por. przyp. 92.

¹⁸⁸ Por. przyp. 186.

szpitali wygasłych¹⁸⁹. Sam zaś w miastach pomorskich rewindykował kilka prepozytur szpitalnych z rąk protestantów¹⁹⁰. Głównym powodem słabego funkcjonowania lub zgoła upadania szpitali w tym czasie było zaprzepaszczenie ich funduszków przez kolatorów parafii i własnych prowizorów. Ponieważ biskup spostrzegł, że proboszczowie posiadają za małą powagę, aby temu zaradzić, przeto na synodzie ogólnodiecezjalnym, odbytym we Włocławku w r. 1586, władzę nad szpitalnictwem powierzył oficjałom¹⁹¹. Takież synod roku 1589 wysłał swoich delegatów do wszystkich parafii biskupstwa, w celu zbadania i uzdrowienia materialnych i moralnych potrzeb szpitali¹⁹². Pragnąc się dowiedzieć, jakie owoce przyniosły w tej dziedzinie poprzednie rozporządzenia administracyjne, nakazał biskup w r. 1592¹⁹³ i 1598¹⁹⁴ przeprowadzenie wizytacji kanonicznych wszystkich szpitali na terenie swojej diecezji. Przekonawszy się, iż sytuacja na tym odcinku duszpasterstwa znacznie się poprawiła, oddał Rozrażewski, na synodzie ogólnodiecezjalnym włocławskim 1598 roku, kuratelę nad szpitalami parafialnymi właściwym dziekanom¹⁹⁵.

Jego prawdziwie pasterskiej opieki doznawały zwłaszcza szpitale parafialne w miastach. Wśród nich zreformował zaniedbane szpitale w Gębicach¹⁹⁶ i Nieszawie¹⁹⁷. Z wydajną pomocą materialną przychodził szpitalom na Kujawach: w Izbicy, Nieszawie¹⁹⁸, Raciążku¹⁹⁹ i Radziejowie, a na Pomorzu: w Nowem²⁰⁰ i Starogardzie²⁰¹. Najbardziej jednak otaczał troską szpitale w głównych swoich rezydencjach — stary, istniejący przynajmniej od r. 1330²⁰², szpital św. Witalisa we Włocławku²⁰³ i św. Aleksego w Wolborzu, który na nowo wybudował i nadał mu odpowiednie ustawy²⁰⁴.

¹⁸⁹ Tamże. — Statuta synod. Wład. s. 87—151.

¹⁹⁰ ADWł: ABKP dz. 9 (26) — 14 (32). — Fontes TNTor. I—III, zwłaszcza III s. 526, 545.

¹⁹¹ Statuta synod. Wład. s. 101.

¹⁹² Tamże s. 130.

¹⁹³ ADWł: ABKP dz. 11 (28) k. 119v—120. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 4 s. 31.

¹⁹⁴ Monumenta Wład. XX s. 147—152.

¹⁹⁵ Statuta synod. Wład. s. 146.

¹⁹⁶ AAGn: E I k. 47v.

¹⁹⁷ Monumenta Wład. XIX s. 118.

¹⁹⁸ Tamże, XX s. 150—151.

¹⁹⁹ Tamże, XXII s. 70.

²⁰⁰ Fontes TNTor. II s. 381.

²⁰¹ Tamże, III s. 545.

²⁰² Pamiątka 600-lecia kościołka seminaryjnego św. Witalisa we Włocławku. 1330—1930. [Opracował J. Przybysz i in.]. Włocławek 1930. — Ks. M. Morawski: Monografia Włocławka (Włocławia). Włocławek 1933 s. 277, 328. (Cyt.: Morawski: Monografia).

²⁰³ Monumenta Wład. XVIII s. 86—89; XXII s. 166—167.

²⁰⁴ ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 240—243v; 12 (29) k. 91—91v, 471v; 13 (30) k. 1v—2v, 3.

VII. ARCHITEKTURA I SZTUKA, KOLEKCJONERSTWO, MUZYKA

1. BUDOWNICTWO I SZTUKA

Sprawozdania z dokonywanych wizytacji dostarczały biskupowi danych o różnym stanie kościołów. W jednych miejscowościach domagały się one reparacji, w drugich trzeba było stawiać nowe²⁰⁵. Także pod tym względem Rozrażewski świecił innym przykładem, budując, jako kolator, kościoły parafialne: drewniany w Białotarsku (1582—1583)²⁰⁶, murowany w Raciążku (około r. 1597), który następnie konsekrował pod wezwaniem św. Hieronima, swojego patrona²⁰⁷, również murowany w Pieniążkowie (pomiędzy r. 1584 a 1593)²⁰⁸ oraz w Wielkim Kacku (dziś w obrębie miasta Gdyni — przed r. 1598)²⁰⁹. Odnowił też kościoły w Lubotyniu²¹⁰ i Orlu²¹¹.

Podobnie, z obowiązku patrona, wystawił Rozrażewski nowe kościoły poza własną diecezją: w posiadłościach biskupstwa włocławskiego — w Ciechocinie (diecezja płocka) i Łagowie (diec. krakowska) oraz w rodzinnych dobrach Rozrażew (diec. poznańska)²¹². Łożył również na budowę oraz wystrój wewnętrzny innych jeszcze kościołów na terenie diecezji i poza nią²¹³. Wielu kościołom i klasztorom poczynił hojne dary w swoim testamencie²¹⁴. Przyczynił się także do zapoczątkowanej przez kardynała Hozjusza budowy kościoła św. Stanisława w Rzymie i tamtejszego hospicjum dla Polaków²¹⁵.

Największą jednak troską otaczał nasz biskup kościół katedralny we Włocławku. Do jego gotyckiej struktury pierwszy dołożył kilka cech renesansowych. Około r. 1585 polecił otynkować wnętrze świątyni. W r. 1586 własnym kosztem wymalował jej prezbiterium i dał w nim marmurową posadzkę, opatrzoną swoim herbem.* W r. 1587 ufundował renesansowy, drewniany wielki ołtarz. Następnie kazał namalować dla niej nowe obrazy. W r. 1600 sprawił dla katedry w Rzymie zyrandol i 6 dużych, srebrnych lichtarzy. Obydwa ostatnie upominki biskupa znajdują się do dziś w katedrze²¹⁶.

Obok budownictwa kościelnego Rozrażewski dbał również

²⁰⁵ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 5 s. 65—69.

²⁰⁶ ADW: ABKP dz. 9 (26) k. 59. — Monumenta Wład. XXII s. 15.

²⁰⁷ Monumenta Wład. XXI s. 137; XXIII s. 5.

²⁰⁸ Fontes TNTor. II s. 251, 387.

²⁰⁹ Tamże, III s. 482.

²¹⁰ Monumenta Wład. XXI s. 217.

²¹¹ Tamże s. 219.

²¹² Koresp. Rozrażewskiego, II s. LVII.

²¹³ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 7 s. 123—124.

²¹⁴ Monumenta Wład. II. — Chodyński: Testament.

²¹⁵ Koresp. Rozrażewskiego, II s. LXII.

²¹⁶ Ks. S. Chodyński: Wielki ołtarz w katedrze włocławskiej. *Prz. katol.* R. 32: 1894 s. 148—151. — Koresp. Rozrażewskiego, II s. LIII—LIV, LVI. — Ks. S. Librowski: Katedra włocławska. Monografia historyczno-architekto-

o świeckie. Na pierwszym miejscu troszczył się o rezydencje biskupie, których w owym czasie, w różnych miejscach kraju, było kilkanaście²¹⁷. Sam biskup, poza Włocławkiem, najczęściej przebywał w Wolborzu, Raciążku, Ciechocinie, Piórkowie i Subkowach²¹⁸. Pałac biskupi we Włocławku i zamek w Raciążku, z którego pozostały tylko ruiny²¹⁹, gruntownie odnowił²²⁰. W pobliżu zamku raciąskiego zbudował dużą kaplicę, na której wewnętrznych ścianach polecił wymalować wygląd kościołów całej diecezji, zaznaczając, przez złamane krzyże na wieżach, świątynie, pozostające w rękach innowierców²²¹. Wolbórz, będący główną rezydencją biskupstwa włocławskiego²²², urządzał częściowo na wzór pięknego Zamościa, o czym świadczą m. in. napisy umieszczone na bramach, łukach i kościołach tego miasta, wciągnięte do pierwszej księgi akt działalności Rozrażewskiego²²³. Urządził tam park strzyżony. Pokoje biskupie pałacu odnowił i wymalował. Drewniane ogrodzenie zamku zastąpił szerokim i wysokim murem z 12 basztami²²⁴. Pracami budowlanymi i restauracyjnymi kierował we wszystkich trzech miastach architekt francuski Luteringus²²⁵, nieznany naszej literaturze naukowej. W następstwie tego pałac wolborski był jednym z najładniejszych w Polsce, odwiedzanym i podziwianym przez monarchów, nuncjuszów oraz wysoko postawionych duchownych i świeckich²²⁶.

Stosownie do powagi oraz stanowiska wybitnego biskupa i senatora, do jego stosunków w kraju i za granicą, a także bogatych rezydencji był urządzony jego dwór we Włocławku i Wolborzu. Był on bogaty i w pewnym stopniu wzorowany na królewskim dworze francuskim²²⁷. Składał się z wielkiej rzeszy urzędników duchownych i świeckich oraz licznej klienteli, domowników i gwardii przybocznej. Liczył około 200 osób. Z elitą urzędniczo-wojskową swego dworu biskup odprawiał poselstwa

niczna (Maszynopis wykonany w r. 1947 w posiadaniu autora) s. 86. (Cyt.: Librowski: Katedra). — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 8 s. 49—51; rozdz. 11 s. 26—27.

²¹⁷ [Ks. S. Chodyński:] Zamki, pałace i rezydencje biskupów włocławskich. W: *Monumenta Wład.* XXIV s. 66—97. — [Ks. S. Chodyński] X. S. Ch.: Włocławska diecezja. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 32. Płock 1913 s. 68—72. — Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 59 przyp. 320.

²¹⁸ ADWł: ABKP dz. 9 (26) — 14 (32). — Koresp. Rozrażewskiego, I—II.

²¹⁹ Ks. W. Górzyski: Zamek w Raciążku. Warszawa 1913.

²²⁰ Koresp. Rozrażewskiego, II s. LX.

²²¹ Tamże s. LVI.

²²² S. Arnold: Władztwo biskupie na grodzie wolborskim w wieku XIII. Warszawa 1921. (*Rozprawy Historyczne Tow. Nauk. Warsz. T. 1. Z. 1*). — W. Tomicka: Pałac biskupów kujawskich w Wolborzu. (Maszynopis z r. 1957 w posiadaniu autorki — Warszawa). — Por. Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 59 przyp. 320, s. 101 przyp. 732.

²²³ ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 400—401.

²²⁴ Koresp. Rozrażewskiego, II s. LX.

²²⁵ Tamże. Nazwisko użyte w formie zlatynizowanej.

²²⁶ Koresp. Rozrażewskiego, II s. LVII. — Por. przyp. 149.

²²⁷ Koresp. Rozrażewskiego, II s. LVII, 462, 498.

zagraniczne, brał udział w sejmach i zjazdach, odbywał synody i wizytacje kościołów²²⁸.

W czasie swych licznych podróży po diecezji oraz wizytacji parafii Rozrazewski interesował się żywo starymi i zabytkowymi kościołami, zwłaszcza drewnianymi. W wydawanych później dekretach powizytacyjnych nakazywał proboszczom ich konserwowanie²²⁹. Zwracał także uwagę na zabytkowe obrazy, spotykane po kościołach. W dekrecie reformacyjnym dla kapituły kruszwickiej z r. 1584 polecał jej, aby zaopiekowała się dawnym obrazem, znajdującym się w głównym ołtarzu tamtejszej kolegiaty i odnowiła go²³⁰.

Otoczając opieką obrazy religijne oraz portrety innych osób²³¹, postarał się biskup również o namalowanie własnych. Z tych zachowały się dwa, przedstawiające Rozrazewskiego w postawie stojącej i naturalnej wielkości. Pierwszy znajduje się w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku i pochodzi ze zbiorów miejscowej kapituły katedralnej, której ofiarował go biskup, za przykładem swojego poprzednika, Stanisława Karnkowskiego, co naśladowali później ich następcy²³². Drugi przechowywane jest w rezydencji biskupiej w Pelplinie, dokąd przywieziono go z klasztoru benedyktynek w Chełmnie. Rozrazewski bowiem sprezentował go tamtejszej ksieni Magdalenie Mortęskiej, która dopomogła mu do

²²⁸ Tamże s. LVII. — A. Tomczak: Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV—XVIII w.). Toruń 1964. *Rocz-i TNTor.* R. 69. Z. 3 s. 29. (Cyt.: Tomczak: Kancelaria). — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 1 s. 25—26. — ADWł: ABKP dz. 9 (26) — 14 (32).

²²⁹ Monumenta Wład. XV, XIX—XXIII. — Fontes TNTor. I—III. — AAGn: E 1.

²³⁰ Monumenta Wład. XXII s. 184.

²³¹ Zob. niżej pod VII 2.

²³² Koresp. Rozrazewskiego, I s. XIV. — Librowski: Katedra s. 127. — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 1 s. 32. — Portret włocławski reprodukowany jest tu po raz pierwszy; ks. Morawski (Monografia po s. 64) podał tylko jego kopię z początku XX w., znajdującą się w tutejszej siedzibie biskupiej.

Dramatyczne były dzieje tego portretu. Kapituła włocławska początkowo zawiesiła go na ścianie swojego kapitułarza. Kiedy jednak w marcu 1600 r. przysłała z Rzymu wiadomość o śmierci biskupa (ADWł: AKWł dz. 6 (220) k. 56v—57v), nieznanymi członkowie tejże instytucji usunęli obraz z sali posiedzeń kapituły. Ze znajomości spraw diecezjalnych w drugiej połowie rządów Rozrazewskiego, a zwłaszcza z zapiski, umieszczonej w aktach kapituły pod wspomnianym rokiem (Tamże k. 76), można wnioskować, że akcją tą kierowali sufragan Franciszek Łacki, wybrany co dopiero administratorem (wikariuszem kapitułnym) diecezji (Tamże k. 70) i kan. Tomasz Zakrzewski, usunięty przez biskupa w r. 1597, z powodu niewystarczającej gorliwości, z archidiakonii kruszwickiej (Chodyński: Prałaci s. 844—847 — Fiutak: Prałaci s. 129). Tak wymienieni, jak ich zwolennicy (na 26 prałatów i kanoników tylko 6 zaprotestowało przeciw tej profanacji) zarzucali Rozrazewskiemu surowość w rządach diecezją i wobec kapituły katedralnej. Portret ten prawdopodobnie jeszcze przed śmiercią Łackiego (1617) przywrócono do kapitułarza. Ocalony od zniszczenia w czasie ostatniej wojny (1939—1945) i oprawiony na nowo staraniem podpisanego, został zawieszony w pierwszej sali Archiwum Diecezjalnego w celu podkreślenia zasług męża, którego wyobraża, dla tutejszej instytucji. — Zob. niżej pod VIII.

Liczne portrety (oryginały i kopie) innych biskupów włocławskich przeszły stopniowo z kapitułarza do siedziby biskupiej (Librowski: Katedra s. 122—129).

PORTRET BISKUPA HIERONIMA ROZRAŻEWSKIEGO
(w Archiwum Diec. we Włocławku)

przeprowadzenia reformy w klasztorze w Żukowie²³³. Trzeci swój portret, przypuszczalnie do połowy postaci i oprawiony w złotą ramę, podarował biskup w r. 1597 wspomnianemu wyżej ceremoniarzowi papieskiemu Pawłowi Mukancjuszowi, który zabrał go ze sobą do Włoch²³⁴.

Biskup nasz interesował się także dawnymi pomnikami, spotykającymi licznie w zabytkowych kościołach i klasztorach²³⁵. Ażeby przekazać przyszłym pokoleniom pamięć o życiu, cnotach i zasługach swoich najbliższych, ufundował im również, w różnych miejscowościach, pomniki względnie płyty nagrobne: ojcu — w kościele jezuickim w Wiedniu, matce — w katedrze we Wrocławiu, siostrze Dorocie, klarysce — u franciszek w tymże mieście, bratu Krzysztofowi — u jezuitów w Wilnie oraz siostrze Annie Przerębskiej — w kościele parafialnym w Łagowie²³⁶.

Staranie o zabytkowe kościoły, obrazy i pomniki przejął od Rozrażewskiego archidiakon kruszwicki Maciej Dąbrowski († 1623), doktor filozofii i magister sztuk, najpilniejszy ze wszystkich archidiakonów tego biskupa. Wspomnianą prałaturę objął on w r. 1597 po doktorze medycyny Tomaszu Zakrzewskim, lecz po śmierci swojego protektora musiał z niej ustąpić²³⁷. Przeszedł wtedy do służby arcybiskupów gnieźnieńskich, z ramienia których był archidiakonem i oficjałem kaliskim. W latach 1596—1597 przeprowadził Dąbrowski wizytację archidiakonatu kruszwickiego²³⁸, a w l. 1598—1599, w zastępstwie właściwego archidiakona Łukasza z Uniejowa — parafii położonych w archidiakonacie wrocławskim²³⁹. Dwukrotnie — w latach 1607 i 1611—1615 zwizytował kościoły w archidiakonacie kaliskim²⁴⁰. Sprawozdania z tych wizytacji, prowadzone przez niego własnoręcznie, obfitują w inwentarze skarbców kościelnych i zapiski odnoszące się do zabytkoznawstwa.

2. KOLEKCJONERSTWO I SKARBIEC

Rozrażewski uprawiał na szeroką skalę kolekcjonerstwo rzeczy zabytkowych i wartościowych, nazywane w języku współczesnych mu zamięłowaniem archeologicznym²⁴¹. Od młodości kupował i gromadził dzieła sztuki, zwłaszcza „antyki”²⁴². Dzięki zamięłowaniu, wysokim sta-

²³³ Koresp. Rozrażewskiego, I s. XIV — Reprodukcję tego portretu podał ks. Czaplewski na początku 1 tomu (przed kartą tytułową) cytowanej Korespondencji.

²³⁴ Chodyński: Liturgika s. 89. — Por. przyp. 149.

²³⁵ Por. przyp. 229.

²³⁶ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 282, 289, 336 nn., 341, 344, 390; II s. LVII—LVIII, 46, 74, 180.

²³⁷ Fiutak: Prałaci s. 18. — AKKr I 1 k. 173v, 197v.

²³⁸ AAGn: E 1 k. 92—201v.

²³⁹ Monumenta Wład. XX—XXI. — ADWl: ABKP wiz. 4 (70) i 5 (68).

²⁴⁰ Akta obu wizytacji znajdują się w ADWl (sygn. II 147 i 148).

²⁴¹ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 11 s. 25.

²⁴² Koresp. Rozrażewskiego, II s. 34, 202.

nowiskom, które zajmował, zamożności i wpływom, przy jednoczesnej oszczędności w stosunku do siebie a nierozrzutności względem rodziny²⁴³, zebrał on wiele wartościowych przedmiotów. Przechowywał je w skarbcach we Włocławku i Wolborzu. Zawartość tych skarbów można dokładnie odtworzyć na podstawie ich inwentarza²⁴⁴, sporządzonego w r. 1599, przed podróżą biskupa do Rzymu, jak również treści jego testamentu i dwóch do niego uzupełnień (1599—1600)²⁴⁵. Poza obiektami z dziedziny sztuki, widzimy tam wykazy rzeczy domostwa i stołowni, garderoby, instrumentów muzycznych, gospodarstwa i stajni a nawet zbrojowni. Wśród dzieł sztuki były obrazy religijne i świeckie, np. portrety królów Stefana Batorego i Zygmunta III, krzyże, herby. Samych „*antiquitates*”, wymienia inwentarz 38 sztuk. Wszystkie te przedmioty, razem z pieniędzmi, porozdzielał Rozrażewski w testamencie różnym osobom, duchownym i świeckim, kościołom i klasztorom²⁴⁶. Dość liczny sprzęt wojenny przeznaczył wtedy na potrzeby twierdzy w Kamieńcu Podolskim²⁴⁷.

Nie mniej, aniżeli o własny, troszczył się Rozrażewski o zachowanie, uporządkowanie i powiększanie innych skarbców kościelnych: katedry włocławskiej, kolegiaty w Kruszwicy, świątyń diecezjalnych i zakonnych. Leżał mu zwłaszcza na sercu historyczny skarbiec katedralny, protoplasta późniejszego muzeum diecezjalnego, pomnażany w ciągu stuleci, głównie dzięki hojności biskupów: Zbyluta z Gołańczy (1364—1383), Jakuba z Sienna (1464—1473), Krzesława z Kurozwęk (1494—1503), Macieja z Drzewicy (1513—1531) i Jana z Karnkowa (1531—1538)²⁴⁸. Z okazji wizytacji generalnych katedry, przeprowadzonych przez biskupa w r. 1584²⁴⁹ i 1593²⁵⁰, delegaci kapituły dokonali nowych spisów tegoż skarbcza. Kulturalno-pasterska troska naszego biskupa o skarbcze kościołów i klasztorów widoczna jest z obszernych nieraz ich spisów, pomieszczonych w sprawozdaniach wizytacyjnych²⁵¹ a jeszcze bardziej w aktach jego działalności²⁵².

3. MUZYKA

Zwyczajem innych panów, tak duchownych jak i świeckich, Rozrażewski kochał się w muzyce. Kapela grywała mu do stołu melodie

²⁴³ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 1 s. 26—27.

²⁴⁴ Monumenta Wład. III.

²⁴⁵ Tamże, II. — Chodyński: Testament.

²⁴⁶ Tamże.

²⁴⁷ Monumenta Wład. II s. 34.

²⁴⁸ Tamże, X s. 19—35.

²⁴⁹ Tamże, XVIII s. 53—74.

²⁵⁰ ADWl: ABKP wiz. 3 (7) k. 19—26v.

²⁵¹ Monumenta Wład. XV, XIX—XXIII. — Fontes TNTor. I—III. — AAGn: E 1.

²⁵² Zob. niżej pod VIII 3 a.

Mikołaja Gomółki do tekstów psalterza oraz inne utwory religijne²⁵³. Znacznej liczebności orkiestry biskupiej dowodzą długi spis instrumentów muzycznych (w jego testamencie) oraz okazały zbiór nut w bibliotece²⁵⁴. W swoim testamencie prosił Rozrazewski następcę na stolicy wrocławskiej, ażeby w całości zatrzymał sobie jego „muzyków”, zarówno w celu uświetnienia celebr biskupich, jak też nadania okazałości własnemu dworowi²⁵⁵. Do katedry wrocławskiej, w której śpiew gregoriański był jeszcze w użyciu, urzędowo jej nie wprowadzał (uczynił to dopiero w r. 1641 biskup Maciej Łubieński²⁵⁶), atoli tworzenie orkiestr po parafiach bardzo zalecał²⁵⁷.

VIII. TROSKA O ARCHIWA I ZACHOWANIE ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

Największe zasługi, z punktu widzenia kulturalnego, położył Rozrazewski w dziedzinie archiwów kościelnych: około ich organizacji, scalania, zachowania, porządkowania i udostępniania. Z tego powodu trzeba go nazwać reformatorem i protektorem archiwów na terenie rozległej diecezji kujawskiej i pomorskiej. Jego działalność archiwalna miała swe źródła w osobistym zamiłowaniu do porządku, długoletniej praktyce w kancelarii papieskiej i królewskiej oraz w gorliwości biskupiej, która objęła również troskę o przekazanie potomnym źródeł historycznych, nagromadzonych przez przodków i własną kancelarię²⁵⁸.

1. ARCHIWUM DIECEZJALNE

a. Organizacja

Archiwum ogólne diecezji wrocławskiej, znajdujące się już w r. 1238 pod opieką kapituły w katedrze²⁵⁹, objęło z czasem trzy główne zespoły akt: biskupi, konsystorza stołecznego i jej własny. Od miejsca przechowania i kierownictwa otrzymało ono później nazwę Archiwum Kapituły Katedralnej lub Wrocławskiej. W ciągu trzech stuleci zarządzał nim prepozyt kapituły, któremu w tej pracy pomagali jej notariusz i prokurator²⁶⁰. Za przykładem innych katedr (gnieźnieńskiej, lwowskiej, wrocław-

²⁵³ Ossoliński: Wiadomości s. 284. — Ks. S. Chodyński: Organy, śpiew i muzyka w kościele katedralnym wrocławskim. Szkic historyczny. Zebrał z akt kapituły wrocławskiej... Wrocław 1902 s. 148. (Cyt.: Chodyński: Organy).

²⁵⁴ Monumenta Wład. II—III. — Chodyński: Testament. — Polkowski: Jeszcze o testamencie s. 474. — Por. wyżej pod V 4.

²⁵⁵ Monumenta Wład. II s. 13.

²⁵⁶ Chodyński: Organy s. 262—267.

²⁵⁷ Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 7 s. 110.

²⁵⁸ Tamże, rozdz. 11 s. 11—25.

²⁵⁹ Codex diplomaticus Poloniae... Editus studio et opera L. Ryzyszczewski et A. Muczkowski. T. 2. Pars 1. Varsaviae 1848 s. 18 nr 23. (Cyt.: Codex Poloniae). — Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 150.

²⁶⁰ Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 92.

skiej i poznańskiej), a nawet miejscowej kolegiaty kruszwickiej, Rozrazewski powołał w r. 1593 do życia w kapitule włocławskiej urząd kanclerza (*cancellaria, cancellarius*), oddając mu w posiadanie ostatnią czyli ósmą stallę prałacką oraz władzę nad kancelarią, archiwum i biblioteką tejże instytucji. Opieka nad trzecim pokrewnym zbiorem katedry — skarbcem oraz złączoną z nim zakrystią należała nie do kanclerza ale nadal do prałata kustosza i jego wikariusza — wicekustosza. Kanclerzowi natomiast podlegał sekretarz kapituły. Pierwszym kanclerzem kapituły został dotychczasowy jej kanonik Maciej Karski († 1614)²⁶¹.

Oprócz reorganizacji zarządu archiwum, reforma biskupa na tym odcinku miała nakłonić kapitułę do zakładania nowych serii akt we własnej jej kancelarii, np. wizytacji dóbr i kurii (domów) kapitulnych, notowanych dotąd tylko marginesowo w aktach działalności kapituły, rachunków prefekta budowy i konserwacji katedry, którym bywał jeden z miejscowych prałatów lub kanoników, uwzględnianych dotychczas jedynie częściowo w ogólnych rachunkach tejże instytucji. Ostatnią serię akt rzeczywiście zapoczątkowano w r. 1598 pod nazwą *Ratio fabricae ecclesiae cathedralis*²⁶².

b. Scalanie akt

Obok organizacji archiwum, ważną rzeczą jest zgromadzenie w nim rozbitych zespołów akt urzędów, które je wytworzyły. Pamiętał o tym Rozrazewski. Już na początku r. 1582 przejął on, nie bez trudności, z rąk kanclerza swojego poprzednika, Jakuba Łempickiego, dziekana kolegiaty wolborskiej, szczątki archiwum odnoszące się do diecezji włocławskiej²⁶³. Zamiast akt biskupich Karnkowskiego (które miały ulec zniszczeniu jeszcze przed jego odejściem z Włocławka do Gniezna²⁶⁴), Rozrazewski otrzymał tylko krótkie, panegiryczne, sprawozdanie z działalności poprzednika²⁶⁵, oprowione w jedną księgę²⁶⁶ z aktami wizytacyjnymi ko-

²⁶¹ Monumenta Wlad. VII s. 16—17. — Statuty kapit. włocł. s. 230—231 nr 15. — Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 93. — Chodyński: Prałaci s. 287—289.

²⁶² ADWł: AKWł, seria 3: akta gospodarze (skrót: gosp.) 16 (268).

²⁶³ Koresp. Rozrazewskiego, I s. 428. — Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 11 s. 14—16.

²⁶⁴ Bliski tych czasów ks. S. Damałowicz, związany ze środowiskiem włocławskim i gnieźnieńskim, podaje (*Vitae Vladislaviensium episcoporum... Opera et studio... Cracoviae 1642 s. 405*), że większość archiwum Karnkowskiego z czasów włocławskich, w tym akta jego działalności, została zniszczona przez zmówionych przeciwko niemu innowierców. — Por. także: Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 11 s. 15. — Opinię tę powtórzył ks. S. Chodyński (*Monumenta Wlad. XV s. 3: XVI s. 3*). — A. Tomczak przypuszcza (*Kancelaria s. 140*), że Karnkowski swoje archiwum włocławskie zabrał do Gniezna. Mało to prawdopodobne, albowiem akt tych nie widać w żadnym spisie zbiorów gnieźnieńskich. Nie ma też śladu po nich w innych archiwach, zarówno kościelnych jak i państwowych.

²⁶⁵ Monumenta Wlad. X s. 4—19: „Ratio rerum in episcopatu Vladislaviensi per rmm in Christo patrem et dominum, d. Stanislaum Karnkowski Dei gratia archiepiscopum Gnesnensem etc., dum ecclesiae Vladislaviensi praeesset, gestarum

ściołów w obu archidiaconatach kujawskich (włocławskim i kruszwickim) z lat 1577—1578²⁶⁷ i rękopisem oszacowania dochodów diecezji (bez kościołów archidiaconatu pomorskiego), sporządzonym w r. 1527, z nakazu biskupa Macieja Drzewickiego²⁶⁸. Poza wymienionymi, kancelaria Rozrażewskiego przejęła jeszcze od prałata Łempickiego akta rewizji dóbr wolborskich biskupstwa z r. 1567²⁶⁹ oraz inwentarz majątności całej diecezji kujawskiej i pomorskiej, spisany w r. 1534 z polecenia biskupa Jana Karnkowskiego, stryja prymasa Stanisława²⁷⁰.

Jednakże Rozrażewski nie zadowolił się księgą retaksacji z czasów biskupa Drzewickiego, ale szukał właściwego *Liber beneficiorum* biskupstwa włocławskiego — ponownie u Karnkowskiego, następnie zaś wśród duchowieństwa katedralnego, na terenie diecezji i poza jej granicami. Rękopisu nie zdołano odszukać, a tylko wyrażono opinię, że zaginęła w kancelarii poprzedniego biskupa lub u kogoś z miejscowych prałatów i kanoników²⁷¹.

Nie odnalazłszy książki, biskup postanowił odtworzyć ją na podstawie zachowanych akt diecezjalnych. W tym celu nakazał 17 VII 1586 podwładnemu sobie duchowieństwu, ażeby odszukało i zebrało u siebie wszelkie przywileje kościelne i beneficjalne swoich parafii, a zostawiwszy na miejscu ich uwierzytelnione notarialnie kopie, oryginały przywiozło ze sobą na ogólnodiecezjalny synod, mający się odbyć we Włocławku 3 i 4 września tegoż roku²⁷². Ponieważ czasu na tę pracę było za mało i niewielu księży wypełniło polecenie, Rozrażewski przypomniał jeszcze o tym w czasie obrad²⁷³. Rozporządzenie to powtarzał również na synodach roku 1589, przeprowadzonych w Raciążku i Subkowach²⁷⁴. Z dostarczonych w ten sposób dokumentów, pomnażanych następnie z okazji

rmo d. Hieronymo Rozrażewski nominato, post ipsius translationem, Wladislawiensi episcopo anno Domini 1581 die 20 [nazwa miesiąca nie wpisana] exhibitum". — ADWł: ABKP dz. 6 (cz. 1 24-go).

²⁶⁶ ADWł: dawna sygn. I 24.

²⁶⁷ Monumenta Wład. XVI—XVII i częściowo XIX. — ADWł: ABKP wiz. 1 (cz. 2 24-go). — W archidiaconacie pomorskim bp S. Karnkowski, ani osobiście, ani przez innych, najprawdopodobniej wizytacji nie przeprowadził (Fontes TNTor. I s. 66. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 4 s. 127. — ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 199).

²⁶⁸ Monumenta Wład. XI. — ADWł: ABKP gosp. 1 (cz. 3 24-go). — O dziejach włocławskiej księgi retaksacyjnej zob. Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 137—138.

²⁶⁹ Monumenta Wład. XII s. 5—72.

²⁷⁰ Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534. Wydał B. Ulanowski. W: *Archiwum Komisji Historycznej*. T. 10. Kraków 1916 s. 1—128.

²⁷¹ [Ks. Z. Chodyński] X. Z. Ch.: *Liber beneficiorum*. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 12. Warszawa 1879 s. 187. — Monumenta Wład. XVIII s. 14—16; XXII s. 157—158.

²⁷² Koresp. Rozrażewskiego, II s. 275—276. — ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 33v—34.

²⁷³ Statuta synod. Wład. s. 99, 102.

²⁷⁴ Tamże s. 125, 128, 131.

odprawianych wizytacji²⁷⁵ oraz na podstawie dawniejszych akt działalności biskupów i konsystorza włocławskiego²⁷⁶, sporządzono swoisty kopiarz, nazwany nieco później *Variarum ecclesiarum dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae erectiones*²⁷⁷, a potem przynajmniej część nowego *Liber beneficiorum* diecezji. Znajdował się on w jednej, obszernej, księdze ze statutami kapituły katedralnej oraz kolegiów tamtejszych wikariuszy i mansjonarzy, umieszczonymi na początku rękopisu. W r. 1599 przekazał go biskup w testamencie, razem z innymi archiwaliami i drukami, wspomnianej kapitule²⁷⁸. Rozrażewski doskonale odróżniał swoją księgę uposażenia od retaksacji Drzewickiego z r. 1527, także przekazanej kapitule (w jednym kodeksie ze sprawozdaniem i wizytacjami biskupa Stanisława Karnkowskiego)²⁷⁹. Zaginęła ona w archiwum kapituły dopiero po r. 1697, w którym to biskup Stanisław Kazimierz Dąbski potwierdził, przepisane do pergaminowej księgi, statuty Rozrażewskiego z r. 1599²⁸⁰. O rzeczywistym istnieniu *Księgi uposażenia diecezji włocławskiej*, powstałej za Rozrażewskiego, wzmiankuje jeszcze jedna zapiska; mianowicie w r. 1597 wydał tenże biskup, w oparciu o nią — jako „*ex Registro proventuum omnium beneficiorum dioecesis nostrae in Archivo Ecclesie Cathedralis asservato*”, zainteresowanemu prebendarzowi czy ołtarzyscie Szymonowi Święcickiemu odpis uposażenia prebendy zamkowej w Przedczu²⁸¹. Uzyskana kopia dokumentu jest inna i szersza aniżeli opisy znajdujące się w znanym woluminie biskupa Drzewickiego i w licznych wizytacjach z czasów Rozrażewskiego²⁸².

c. Zabezpieczanie dokumentów

Jednym ze sposobów chronienia dokumentów oryginalnych przed szybkim zużyciem było w dawnych wiekach przepisywanie ich w specjalne księgi zwane kopiarzami. Z tego powodu w kopiarzyskach

²⁷⁵ Monumenta Wład. XV, XIX—XXIII. — Fontes TNTor. I—III, AAGn: E 1.

²⁷⁶ Wiadomo, że poszukując materiałów do nowego *Liber beneficiorum* biskup i jego urzędnicy wertowali m. in. akta wspomnianego konsystorza od r. 1401 (ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 530). W połowie w. XVIII, tak jak obecnie, akta te zaczynały się już tylko od r. 1422. Ubyło zatem na przestrzeni półtora wieku 8 najstarszych ksiąg konsystorskich (Por. Tomczak: Kancelaria s. 28).

²⁷⁷ ADWł: Akta Własne Urzędu Archiwalnego (skrót: AUA), kopiarze (skrót: kop.) 6 (12).

²⁷⁸ Monumenta Wład. II s. 14.

²⁷⁹ Tamże s. 15. — Była to księga o dawnej sygn. I 24, podzielona obecnie na trzy części składowe. — Por. przyp. 265—268.

²⁸⁰ Statuty kapit. włocł. s. CXXI, CXLV. — Pergaminowa księga ze statutami zachowała się do dziś (ADWł: AKWł, seria 1: akta ogólne (skrót: og.) 2 (187).

²⁸¹ ADWł: ABKP dz. 14 (32) k. 371—371v

²⁸² Po utracie nowej księgi uposażenia diecezji, tradycja włocławska XVIII—XIX w. za *Liber beneficiorum* uznawała zastępczo właśnie wizytacje kościołów i parafii, dokonane w okresie rządów biskupa Rozrażewskiego. W myśl tego kancelaria kapitulna czyniła z powyższych zainteresowanym instytucjom odpisy, zaznaczając, że dokonuje tego z *Liber beneficiorum* (ADWł: AUA kop. 6 (12) k. 194—219).

znajdujemy dzisiaj wiele dokumentów, których autentyki zaginęły. Archiwum Kapituły Włocławskiej posiadało kopiarz swoich dokumentów już w r. 1398²⁸³. W następnych latach sporządzano tu nowe kopiał. Przynajmniej powstawania tychże było zużywanie lub gubienie poprzednich kopiariuszy, przybywanie nowych dokumentów, które należało wciągnąć do nowego kopiarza, usprawnianie metody dokonywania następnych kopiał. Ważnym również powodem, obok chęci zabezpieczenia oryginałów, było dążenie biskupów, kapituły i kierownictwa archiwum do posiadania wszystkich dokumentów, albo przynajmniej jakiejś ich grupy, razem w jednej księdze.

Z epoki poprzedzającej pontyfikat Rozrazewskiego obecne archiwum włocławskie posiada 3 kopiarze treści ogólnej (kościelnej i gospodarczej) całej diecezji: z czasów biskupa Drzewickiego (1513—1531)²⁸⁴, z r. 1551²⁸⁵ i z okresu rządów S. Karnkowskiego (1567—1581)²⁸⁶. Czwarty kopiariusz, gospodarczy biskupstwa włocławskiego, zapoczątkowany w r. 1517 przez Macieja Drzewickiego, znajduje się od końca w. XIX w. Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (obecnie we Wrocławiu)²⁸⁷.

Z inicjatywy Rozrazewskiego, oprócz wspomnianych *Erectiones*, powstało, w jego kurii względnie w Archiwum Kapituły Katedralnej, jeszcze 6 kopiarzy: 3 ogólne i tyleż gospodarczych²⁸⁸. Z ogólnych pierwszym²⁸⁹ był kopiariusz sporządzony w latach 1590—1594. Zaginął on już w ciągu XVII stulecia, gdyż nie wymieniają go spisy osiemnastowieczne ksiąg archiwalnych. W latach 1597—1598 powstał drugi²⁹⁰ kopiarz, wykonany na papierze formatu foliału większego, nazywanego wtedy kró-

Później, w czasie wzajemnej ekstradycji archiwaliów w l. 1820—1822, konsystorz generalny włocławski, nie wydawszy gnieźnieńskiemu części księgi retaksacyjnej Drzewickiego (1527), odnoszącej się do archidiaconatu kruszwickiego, odłączanego w r. 1818 od Włocławka do Gniezna, lecz same tylko wizytacje Rozrazewskiego, o tych ostatnich dodawał, „że, jak akta wizyty arcybiskupa de Lasco w archidiecezyi gnieźnieńskiej, tak wizyty biskupa Rozrazewskiego w diecezji włocławskiej mają moc prawa i erekcyi (ADWł: Archiwum Konsystorza Generalnego Włocławskiego (skrót: AKGWł), akta dot. Archiwum Diecezjalnego w l. 1820—1854 k. 58. — Ks. S. Chodyński (Szczegół do historii Archiwum Diecezji Włocławskiej. W. *Monumenta Wlad.* XXIV s. 102; cyt.: Chodyński: *Szczegół*) wypowiedź tę ściśle przedrukował. W następstwie tego konsystorz generalny gnieźnieński wyjęte z dwóch woluminów tego biskupa akta wizytacji parafii archidiaconatu kruszwickiego oprowił w jeden tom, dając na jego okładce: „Liber Beneficiorum Rozdrazewianus” oraz na grzbiecie: „Lib. Benef. Rozdrazewski” (AAGn: E 1).

²⁸³ Codex Poloniae, II/1 s. 348 nr 336.

²⁸⁴ ADWł: AUA kop. 1 (4).

²⁸⁵ ADWł: AUA kop. 2 (3).

²⁸⁶ ADWł: AUA kop. 3 (1).

²⁸⁷ Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Opracowany zbiorowo pod red. J. Turskiej. T. 1: Rękopisy 1—7325. Wrocław 1948 s. 284, sygn. 5209/II.

²⁸⁸ Testament Rozrazewskiego (*Monumenta Wlad.* II s. 14) mówi tylko o dwóch kopiarzach, danych kapitule przez biskupa — zaginionym i 4 (2).

²⁸⁹ *Monumenta Wlad.* II s. 14. — ADWł: AKWł dz. 5 (219) s. 331.

²⁹⁰ ADWł: AUA kop. 4 (2).

lewskim. Liczy on 572 karty i obejmuje 439 odpisów dokumentów, pochodzących z lat 1148—1574. Trzeci²⁹¹ kopiariusz ogólny, zaczęty w r. 1598, został ukończony po śmierci Rozrażewskiego i zatwierdzony w r. 1611 (za rządów biskupa Wawrzyńca Gembickiego) przez króla Zygmunta III. Z tego powodu w tutejszym środowisku nosił zawsze miano Kopiarza Królewskiego. Został wykonany na pergaminie, podobnego jak temten formatu. Sporządzono go w oparciu o kopiariusz poprzedni, zamieszczając na 195 kartach 251 dokumentów z tychże lat. Oba ostatnie kopiarze pisał starannie uczeń miejscowej szkoły katedralnej Andrzej z Dolska²⁹², a pracą kierowali kanonicy: Stanisław Sיעiński († 1619), późniejszy biskup przemyski i Paweł Gardliński († 1634), jednocześnie sekretarze królewscy²⁹³. Przed wykonaniem obu wspaniałych kopiariuszy biskup nasz znowu żądał (30 maja 1596 i 28 sierpnia 1597 r.) od podległych mu instytucji kościelnych przysłania wszystkich posiadanych dokumentów w oryginałach lub odpisach²⁹⁴.

Dawniejsze kopiarze wrocławskie były sporządzane bez ustalonego porządku i posiadały te same przywileje nieraz po dwa czy więcej razy. Kopiariusze ogólne Rozrażewskiego są opracowane rzeczowo, ujmując odpisy dokumentów przeważnie zespołami dóbr biskupich — ogólne przywileje diecezji, dokumenty kluczy: wrocławskiego, woborskiego, raciąskiego, ciechocińskiego, subkowskiego, kmorskiego, piórkowskiego, przywileje wspólne biskupstwa, kapituły i parafii, dokumenty wikariuszy katedralnych.

Spśród trzech kopiarzy gospodarczych — pierwszy²⁹⁵, na 98 kartach, zawiera 87 odpisów dokumentów całej diecezji z lat 1301—1597. Drugi²⁹⁶, na 66 kartach, obejmuje 51 kopii dyplomów klucza woborskiego z lat 1331—1606. Wreszcie trzeci²⁹⁷ kopiarz (właściwie zbiór), złożony z oryginałów i odpisów, posiada na 132 kartach 49 dokumentów arendowych, wystawionych przez Rozrażewskiego różnym osobom w latach 1582—1599.

d. Porządkowanie i udostępnianie akt

Rozrażewski zwracał także pilną uwagę na porządkowanie oraz inwentaryzowanie dokumentów i akt, znajdujących się w archiwach kościelnych. Widać to szczególnie w czasie i po wizytacji generalnej katedry oraz jej kapituły i niższych kolegiów tamtejszego duchowieństwa (wika-

²⁹¹ ADWł: AUA kop. 5. Dotąd nie posiadał on sygnatury.

²⁹² ADWł: AKWł dz. 6 (220) k. 20, 96, 149.

²⁹³ Zapiski poczynione na kartach kopiarzy 4 (2) i 5.

²⁹⁴ Koresp. Rozrażewskiego, II s. 516. — ADWł: ABKP dz. 13 (30) k. 399—400; 14 (32) k. 380.

²⁹⁵ ADWł: AUA kop. 9 (cz. 2 96-go).

²⁹⁶ ADWł: AUA kop. 10 (137 lub cz. 2 138-go).

²⁹⁷ ADWł: AUA kop. 8 (cz. 1 138-go).

riuszy, mansjonarzy, psalterzystów i penitencjarzy) w r. 1584²⁹⁸. Nakazał wtenczas wymienionym instytucjom, azeby pilniejszą opieką otoczyły posiadane d o k u m e n t y, zabezpieczyły ich pieczęcie płóciennymi pokrowczykami, oraz przygotowały s u m a r i u s z e wszystkich przywilejów²⁹⁹. Pierwsi dostarczyli swój sumariusz, chociaż niepełny, wikariusze. Zdążono wciągnąć go jeszcze do akt powyższej wizytacji³⁰⁰. Kierownictwo archiwum kapituły opracowało obszerny sumariusz swoich dokumentów, rozłożony według kluczy posiadłości biskupstwa, dopiero na wizytację katedry w r. 1593. Sumariusz ten objął 640 dokumentów³⁰¹. W czasie wizytacji katedry w dniu 3 (i następnych) listopada 1593 r. biskup z w i z y t o w a ł również archiwum kapituły. Oglądał wtedy dokumenty oryginalne a notariusz wizytacji, prawdopodobnie sekretarz biskupi ks. Adam Przejrzałowicz, zaświadczał o tym, wpisując na odwrocie wielu dyplomów rok 1593³⁰².

Biskup nasz jeszcze wiele razy, szczególnie z okazji przesyłania kapitule katedralnej na jej obrady generalne, odbywane dwa razy w roku — na Trzy Króle (kapituła E = *Epiphaniae*) i na Wniebowzięcie NMP (kapituła A = *Assumptionis*), swoich postulatów, przypominał jej o należyтым utrzymywaniu archiwum³⁰³. W punktach podanych na kapitule E 1595 r. wypowiedział wprost żądanie, aby kanclerz i notariusz kapituły nie na próżno nosili swoje tytuły, ale też wypełniali przywiązane do nich obowiązki w archiwum i bibliotece³⁰⁴.

Dokumenty oraz akta niszczyły się i ginęły w owych czasach nie tyle z braku wystarczającej opieki, ile z powodu wydawania ich na zewnątrz — głównie dla potrzeb administracji i sądownictwa kościelnego. Rozrażewski pragnął jak najbardziej ograniczyć zabieranie akt z archiwum do domów. W następstwie tego kapituła wydawała je na zewnątrz jedynie w ważnych potrzebach, żądając przy tym nie tylko rewersu od wypożyczającego, ale także poręczenia za niego dwóch spo-

²⁹⁸ Monumenta Wlad. XVIII.

²⁹⁹ Tamże s. 14—16, XXII s. 157—158, 163, 185.

³⁰⁰ Tamże, XVIII s. 37—45: „Summarius omnium privilegiorum, proventuum obventionumque mensae Dnorum Vicariorum perpetuorum ecclesiae cathedralis Wladislaviensis... concessorum”

³⁰¹ ADWł: ABKP wiz. 3 (7) k. 29v—52v: „Privilegia Episcopatus et Ecclesiae Wladislaviensis, quae asservantur in testudine capitulari in duobus scriniis sive cistis magnis distinctis per scatullas”. — Sumariusz przywilejów tegoż archiwum z r. 1578 wymieniał ich 529 (Monumenta Wlad. XIV s. 58) a z 1728 r. — 719 (Tamże, XXV s. 3, 79).

³⁰² Przed Rozrażewskim już raz były sygnowane niektóre dokumenty tutejszego archiwum, przypuszczalnie w czasie wizytacji gen. katedry i kapituły, odbytej około r. 1526 przez bpa Macieja Drzewickiego, odznaczającego się zamilowaniem do porządku w zbiorach urzędowych i kulturalnych (Por. ks. H. Rybus: Prymas Maciej Drzewicki. Zarys biografii (1467—1535). *Studia theol.* R. 2:1964 nr 1/2 s. 79—308).

³⁰³ Zob. niżej pod VIII 3 a i przyp. 354.

³⁰⁴ ADWł: AKWł dz. 5 (219) s. 375.

śród swych prałatów i kanoników³⁰⁵. W dniu 10 czerwca 1594 r. biskup z a b r o n i ł zupełnie wynoszenia poza archiwum akt konsystorza włocławskiego, bardzo ważnych dla administracji oraz stanu posiadania diecezji, na których szczególnie zauważono postępujące zniszczenie³⁰⁶.

2. ARCHIWA PARAFIALNE I KLASZTORNE

Rozrażewski położył olbrzymie zasługi również dla uprządkowania, powiększenia oraz zachowania archiwów parafialnych i klasztornych na terenie swojej diecezji³⁰⁷. Drugim w tym względzie był dopiero po dwóch wiekach przedostatni biskup kujawski i pomorski, Józef Rybiński (1777—1806)³⁰⁸. W czasie wizytacji parafii, osobiście i przez swoich delegatów, kontrolował nasz biskup wspomniane archiwa i zachęcał duchowieństwo, aby dokładnie je prowadziło³⁰⁹. Następnie przypominał o tym w dekretach powizytacyjnych i w czasie obrad synodalnych³¹⁰. Nakazywał on proboszczom prowadzenie następujących serii akt: inwentarzy rzeczy kościelnych i beneficjalnych; spisów miejscowych archiwów (szczególnie dokumentów), bibliotek i skarbców; akt personalnych duchowieństwa i jego dochodów; statystyki parafian i innowierców; dochodów szkół i szpitali parafialnych³¹¹. Przede wszystkim czuwał, by duszpasterze prowadzili akta metrykalne — ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych, nakazane urzędowo przez sobór trydencki w r. 1563. Pilnował tych rzeczy zwłaszcza w dekretach dla zwizytowanych parafii i na synodach diecezjalnych³¹². W następstwie tego pod koniec jego rządów biskupich metryki prowadzono już niemal we wszystkich parafiach diecezji — najpierw ochrzczonych, potem zaślubionych, a na końcu, jako mniej wtedy potrzebne, zmarłych³¹³. Zasoby aktowe wspomnianych archiwów szczegółowych, zwłaszcza parafialnych, prawie się nie zachowały³¹⁴. Na szczęście wiele źródeł do ich dziejów i zawartości mieści się w aktach działalności Rozrażewskiego³¹⁵.

³⁰⁵ ADWł: AKWł dz. 6 (220) k. 37.

³⁰⁶ ADWł: ABKP dz. 13 (30) k. 221—221v: „Monitorium pro extradendis actis Consistorii Vladislaviensis”. — Por. przyp. 276.

³⁰⁷ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 11 s. 19—23.

³⁰⁸ Główne materiały źródłoznawcze na powyższy temat znajdują się w aktach jego wizytacji generalnych (Por. Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 148—149).

³⁰⁹ Monumenta Wład. XV, XIX—XXIII. — Fontes TNTor. I—III. — AAGn: E 1.

³¹⁰ Tamże. — Statuta synod. Wład. s. 89, 102, 106, 125, 128, 131, 142, 146, 149.

³¹¹ Por. przyp. 307.

³¹² Por. przyp. 309. — Statuta synod. Wład. s. 90—91 (r. 1585), 101, 111 (r. 1586), 125 (r. 1589), 149 (r. 1598).

³¹³ Por. przyp. 309.

³¹⁴ Ks. S. Librowski: Źródła do zabytkoznawstwa w archiwach kościelnych. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 6: 1963 s. 221—222. — Tenże: Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych. Tamże. T. 7: 1963 s. 89—90, 91.

³¹⁵ Zob. niżej pod VIII 3 a.

3. ARCHIWUM ROZRAŻEWSKIEGO

Odpowiednio do swej rozległej i dosyć długiej działalności kościelnopolitycznej Rozrażewski pozostawił po sobie znaczne archiwum. Wytworzyła je jego kancelaria³¹⁶, prowadząca całość spraw biskupa, kierowana przez kanclerzy³¹⁷ oraz notariuszy — kurialnych³¹⁸ i osobistych³¹⁹. Prawie wszyscy notariusze tego biskupa byli jednocześnie publicznymi i posiadali stopnie naukowe.

Całość archiwum wytworzonego przez kancelarię Rozrażewskiego da się podzielić na trzy części: akta dotyczące diecezji wrocławskiej, ogólnopolskich spraw kościelno-państwowych i prywatno-rodzinne.

a. Akta diecezjalne

Archiwalia odnoszące się do dziejów zarządzanej przez siebie diecezji przekazał biskup, z własnej inicjatywy, testamentalnie do archiwum kapituły (przechowującego)³²⁰. Dotyczyły one administracji diecezjalnej, sądownictwa biskupiego i zarządu dóbr biskupstwa. Można je podzielić na 4 serie akt: działalności biskupa, wizytacji kościołów i klasztorów, spraw majątkowych stołu biskupiego oraz varia.

Z serii pierwszej przekazał Rozrażewski kapitule 9 rękopisów³²¹, mianowicie 6 grubych ksiąg akt swej działalności w czystopisie³²², 2 tomy w brulionie (protokole)³²³ i rejestr osób wyświęconych

³¹⁶ Por. Tomczak: Kancelaria s. 17—117, 146—154. — Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 44—60.

³¹⁷ Por. przyp. 70.

³¹⁸ Por. przyp. 71.

³¹⁹ Tamże.

³²⁰ Monumenta Wład. II s. 14—15. — Nie uczynili podobnie następni biskupi wrocławscy: Piotr Tylicki (1604—1607), Andrzej Lipski (1623—1631), Jan Gembicki (1674—1675), Stanisław Sarnowski (1677—1680), Bonawentura Madaliński (1681—1691), Stanisław Kazimierz Dąbski (1691—1699), Felicjan Konstanty Szaniawski (1706—1720), Adam Stanisław Grabowski (1739—1741) i Walenty Aleksander Czapski (1741—1751), po których akta działalności biskupiej, potraktowane najczęściej jako własność prywatna, przeszły, zamiast do archiwum diecezjalnego, do ich rodzin, a później zaginęły. — A. Tomczak (Kancelaria s. 156, 158) wyraża opinię, że biskupi Tylicki i Lipski zabrali swoje akta (awansując) do Krakowa. Atoli nie ma ich obecnie w tamtejszych zbiorach kościelnych (Archiwum Archidiecezjalne (Kurii Metropolitalnej) i Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie).

³²¹ Testament Rozrażewskiego (Monumenta Wład. II s. 15) wspomina tylko o sześciu tomach akt w czystopisie i jednym w brulionie, nazwanym tam *Farrago rerum Dioecesis*. oznaczonym teraz sygn.: ADWł: ABKP dz. 8 (53).

³²² T. 1 (1582—1586), k. 402, sygn.: ABKP dz. 9 (26); T. 2. Cz. 1 (1586—1589), k. 536, sygn.: ABKP dz. 10 (27); T. 2 Cz. 2 (1589—1596), k. 507, sygn.: ABKP dz. 11 (28); T. 3 (1589—1591), k. 479, sygn.: ABKP dz. 12 (29), T. 4 (1591—1596), k. 434, sygn.: ABKP dz. 13 (30); T. 5 (1596—1599), k. 637, sygn.: ABKP dz. 14 (32); od k. 667 następują akta biskupa Jana Tarnowskiego (1600—1604).

³²³ T. 1 (1582—1599), k. 287, sygn.: ABKP dz. 7 (25); T. 2 (1582—1586), k. 130, sygn.: ABKP dz. 8 (53). — Por. przyp. 321.

(*Metrica ordinatorum*) z lat 1582—1597³²⁴, zatem przypuszczalnie wszystkie akta.

Z serii wizytacji kościelnych oddał biskup kapitule w sześciu³²⁵ rękopisach prawdopodobnie również całość akt. Pierwsza³²⁶ księga zawierała wizytacje kościołów całej diecezji z lat 1582—1586; druga³²⁷ obejmowała także wizytacje z lat 1594—1599; trzecia³²⁸ mieściła w sobie wizytacje parafii archidiaconatu pomorskiego z lat 1597—1599; czwartą³²⁹ jest księga wizytacji katedry i klasztorów diecezji z lat 1593—1594; piątą³³⁰ rękopis zawiera dekrety wizytacyjne i pozawizytacyjne, wystawione przez biskupa dla kapituły katedralnej; wreszcie szosta³³¹ księga stanowi odpis współczesny wizytacji przeprowadzonych w archidiaconacie włocławskim w latach 1598—1599. Na skutek dokonywania dalszych odpisów sprawozdań wizytacyjnych oraz ekstrakcji archiwaliów w latach 1821—1824, z sześciu rękopisów pozostawionych przez naszego biskupa zrobiło się obecnie w czterech archiwach kościelnych dziesięć³³².

Z serii rękopisów gospodarczych kancelarii Rozrażewskiego

³²⁴ Kart 41, sygn.: ABKP dz. 15 (cz. 2 96-go).

³²⁵ W testamencie swoim (*Monumenta Wład. II* s. 14) Rozrażewski wspomina tylko o jednej, zapewne pierwszej, księdze wizytacji.

³²⁶ Posiadała wtedy k. VIII + 598. W r. 1822 wyjęto z księgi 268 k., odnoszących się do parafii, które w l. 1818—1821 przeszły z diecezji kujawskiej i pomorskiej do archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji chełmińskiej (przeważnie z b. archidiaconatu kruszwickiego i pomorskiego) oraz przekazano konsystorzowi gen. gnieźnieńskiemu (dla archiwów konsystorskich w Gnieźnie i Pelplinie). (Por. Chodyński: Szczegół s. 111). Wskutek tego obecnie liczy ona k. VIII + 330 i w ADWł nosi sygn.: ABKP wiz. 2 (69).

³²⁷ Miała wtenczas k. XII + 486. W r. 1822 wycięto z księgi dla archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji chełmińskiej 157 k. a dla diecezji plockiej 7 k. (Por. Chodyński: Szczegół s. 111, 123). W następstwie tego teraz posiada ona k. XII + 322 i w ADWł jest oznaczona sygn.: ABKP wiz. 4 (70).

W konsystorzu gen. gnieźnieńskim z luźnych arkuszy obu wymienionych rękopisów zrobiono jedną księgę akt wizytacyjnych, odnoszących się do kościołów b. archidiaconatu kruszwickiego z l. 1582—1599. W AAGn jest to dzisiaj rps o sygn. E 1, liczący 223 k. — Większość spraw, zawartych w księdze AAGn: E 1 znajduje się w rpsie tegoż archiwum, oznaczonym sygn. E 44. Sporządzono go we Włocławku około r. 1599 dla Archiwum Kapituły Kruszwickiej.

³²⁸ Z niefoliowanej jeszcze księgi wycięto w 1822 r. 13 k. i przekazano je również konsystorzowi gnieźnieńskiemu (z przeznaczeniem dla diecezji chełmińskiej). Wobec tego w ADWł liczy ona teraz k. 57 i posiada sygn.: ABKP wiz. 6 (71).

Z luźnych arkuszy, a nawet kart, wymienionych trzech rękopisów, utworzono w Pelplinie jedną księgę wizytacji parafii b. archidiaconatu pomorskiego z l. 1583—1599. Liczy ona 195 k. i w ADCh nosi sygn.: G 1a. — Podobny treścią do wspomnianej księgi jest rps ADCh o sygn. G 1b, mający 276 s. Odpisano go we Włocławku, także z wyliczonych trzech kodeksów, w r. 1767 dla biskupa sufragana pomorskiego i zarazem oficjała gdańskiego Cypriana Wolickiego.

³²⁹ Posiada k. 138 i w ADWł nosi sygn.: ABKP wiz. 3 (7).

³³⁰ Po oddzieleniu od innego rpsu liczy on 93 s. i w ADWł jest oznaczony sygn.: AKWł og. 6 (cz. 1 189-go).

³³¹ Posiada ona k. 213 i w ADWł nosi sygn.: ABKP wiz. 5 (68).

³³² Por. przyp. 326—331.

do archiwum diecezjalnego przeszły cztery księgi³³³: inwentarz zamków wrocławskiego i wólborskiego, przejętych w r. 1582 przez naszego biskupa z rąk arcybiskupa Karnkowskiego, niezachowany³³⁴, akta dwóch rewizji biskupstwa wrocławskiego — z r. 1582³³⁵ i 1598³³⁶ oraz rachunki dochodów i wydatków z tychże majątków za lata 1582—1583³³⁷. Późniejsze rachunki biskupie nie są znane.

Wreszcie z ostatniej serii akt znalazły się w archiwum kapituły następujące trzy³³⁸ rękopisy: *Statuta ecclesiae cathedralis Wladislaviensis, videlicet Capituli, Vicariorum et Mansionariorum [et in fine fragmentum] Libri beneficiorum*³³⁹, zaginione³⁴⁰, oraz dwie podobne do siebie księgi, częściowo z aktami innych biskupów, zawierające odpisy synodów, wrocławskich i obcych, kontrybucji (*subsidium charitativum*), składanej przez duchowieństwo na rzecz państwa oraz różnej korespondencji³⁴¹.

W sumie 28 rękopisów archiwalnych odnoszących się do diecezji (9 akt działalności biskupiej, 6 sprawozdań wizytacyjnych, 4 księgi gospodarcze, 3 varia i 6 kopiarzy) pozostawił Rozrażewski swoim następcom. Jeżeli do tego dodamy rękopisy, które powstały z tamtych później, na skutek rozdrobnienia i odpisywania (w serii akt — 4 wypadki³⁴², w wizytacjach — też 4³⁴³ i w dobrach — 1³⁴⁴), otrzymamy liczbę 37 ksiąg. Całość rękopiśmiennego materiału diecezjalnego zamyka kilkadziesiąt dokumentów oryginalnych i kilkaset w odpisie³⁴⁵. I znowu na tym miejscu trzeba powiedzieć, że podobne pod względem jakości

³³³ W testamencie swoim (Monumenta Wlad. II s. 14) biskup wspomina tylko o dwóch księgach tej serii — prawdopodobnie inwentarzu dóbr biskupstwa wrocławskiego z r. 1582 i rachunkach z tychże za l. 1582—1583.

³³⁴ Opublikował go w r. 1896 ks. S. Chodyński (Monumenta Wlad. XIII s. 3—28), nie podając podstawy wydania.

³³⁵ Księga zawiera k. 217 + 19 i w ADWł oznaczona jest sygn.: ABKP gosp. 136. — Opublikowana jako — *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1582*. Ed. L. Zytkowicz. Toruń 1953. *Fontes TNTor.* [T.] 37.

³³⁶ Rkp liczy k. 225 + 4 i w ADWł nosi sygn.: ABKP gosp. 141. — Odpisany został przez sekretarza kapituły wrocławskiej, ks. Franciszka Antoniego Sienickiego, dla potrzeb biskupa Krzysztofa Antoniego Szembeka (1720—1739). W ADWł odpis nosi sygn.: ABKP gosp. 140. — Wydany drukiem jako — *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598*. Ed. L. Zytkowicz. Toruń 1950. *Fontes TNTor.* [T.] 36.

³³⁷ Księga posiada k. 308 i w ADWł oznaczona jest sygn.: ABKP gosp. 139.

³³⁸ W testamencie swym (Monumenta Wlad. II s. 14) Rozrażewski wyliczył tylko pierwszy rękopis.

³³⁹ Tamże.

³⁴⁰ Por. przyp. 280.

³⁴¹ ADWł: ABKP varia 1 (18), liczący k. 333 i 2 (5), zawierający k. 152. — Por. Tomczak: Kancelaria s. 152—153.

³⁴² ADWł: ABKP dz. 9a (117), 9b (33), 10a (35), 11a (34). — Por. przyp. 322.

³⁴³ AAGn: E 1 i E 44. — ADCh: G 1a i G 1b. — Por. przyp. 327—328, 331.

³⁴⁴ Por. przyp. 336.

³⁴⁵ Zachowane dokumenty znajdują się w większości w ADWł.

oraz ilości akt archiwum otrzymała diecezja włocławska dopiero po 200 latach od biskupa Rybińskiego.

Zawartość akt biskupich Rozrazewskiego

Wszystkie serie akt diecezjalnych Rozrazewskiego posiadają wielką wartość dla badań naukowych, atoli najwięcej wielostronnego materiału zawierają akta jego działalności, stanowiące prawdziwą kopalnię źródeł nie tylko do jego pontyfikatu lecz również do rządów poprzednich biskupów a nawet ogólnokościelnych spraw polskich³⁴⁶.

Przede wszystkim dostarczają one danych o ogólnym położeniu zarządzanej przez tego biskupa diecezji (podziały administracji kościelnej³⁴⁷, instrukcje wizytacyjne³⁴⁸, stan Kościoła w archidiaconacie pomorskim w latach 1582—1583³⁴⁹, spisy kościołów odzyskanych z rąk innowierców³⁵⁰, wykazy wyświęconych kapłanów i minorytów³⁵¹, potwierdzenia testamentów osób zmarłych, udzielane odpusty, obchodzone jubileusze, zarządzane suplikacje).

Rozległą, gorliwą i owocną pracę duszpasterską samego biskupa ilustrują m. in. opisy jego podróży i czynności³⁵², postulatory wysyłane do Stolicy Apostolskiej oraz wykazy otrzymanych lub zwiększonych władz jurysdykcyjnych, zwłaszcza w stosunku do zakonów wyjętych spod władzy ordynariuszy³⁵³.

O współpracy kapituły katedralnej z biskupem w diecezji informują najlepiej postulatory czyli punkty, wysyłane przez Rozrazewskiego na posiedzenia generalne prałatów i kanoników oraz odpo-

³⁴⁶ Dlatego wielce pożądaną rzeczą byłoby opracowanie i wydanie do nich sumariusza.

³⁴⁷ Np. podział diecezji kujawskiej i pomorskiej (włocławskiej) na archidiaconaty, dekanaty i parafie (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 3—5v).

³⁴⁸ „Modus et ratio visitandarum ecclesiarum a rmo domino Hieronimo comite de Rozdrzew, Dei gratia episcopo Wladislaviensi et Pomeraniae, suis archidiaconis praescriptus anno Domini 1582, calendis iulii” (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 18—22). — „Instructio archidiaconorum [a. 1582]” (Tamże k. 22v—23v). — „Interrogatoria in visitando observanda [a. 1582]” (Tamże k. 23v—26v). — „Modus in visitatione servandus ad instar doctrinae divi Antonii... [a. 1589]” (ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 521—528). — „Puncta per illum et rrum in Christo patrem et dominum Hieronimum comitem a Rozdrzew, episcopum Wladislaviensem et Pomeraniae, decanis ruralibus pro visitatione hospitalium dioecesis suae data anno 1592, die vero 12 mensis decembris” (ADWł: ABKP dz. 11 (28) k. 119v—120; 13 (30) k. 123 — pod r. 1593). — „Ratio visitandi episcopatum” (ADWł: ABKP varia 1 k. 111—120v). — „Forma inquisitionis et visitacionis ex officio ([seu] Interrogatoria testium in visitando) [saec. XVI]” (Tamże k. 113—114v). — Formularz wizytacyjny bez tytułu z końca XVI w. (Tamże k. 115—120).

³⁴⁹ „Status ecclesiarum Prussiae et Pomeraniae, qualis fuit sub initio episcopatus rmi et illmi in Christo patris et domini, dni Hieronimi comitis a Rozdrzew” (Fontes TNTor. III s. 497—517. — ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 98v—118v).

³⁵⁰ Np. na Pomorzu w r. 1596 (Fontes TNTor. III s. 536. — ADWł: ABKP dz. 14 (32) k. 35v—36).

³⁵¹ Specjalnie rps o sygn.: ADWł: ABKP dz. 15 (cz. 1 96-go). — Por. przyp. 324.

³⁵² Por. Czaplowski: Itineraria.

³⁵³ Librowski: H. Rozrazewski, rozdz. 3 s. 110—114.

wiedzi na nie³⁵⁴. Z drugiej strony o władzy biskupa nad kapitułą katedralną, a tym więcej nad kolegiackimi — w Kruszwicy oraz, częściowo, w Wolborzu i św. Michała w Krakowie³⁵⁵ wiele mówią dekrety reformacyjne, wydawane dla nich przez Rozrażewskiego po wizytacjach generalnych katedry i kolegiaty³⁵⁶.

Omawiane akta biskupie najszczegółowiej jednak traktują o kościołach, nie wyłączając katedry i kolegiat, i parafiach (konsekracje świątyń, kaplic i ołtarzy, sporadyczne wizytacje, przeprowadzane przez Rozrażewskiego, wraz z wydaniem ordynacji, liczne inwentarze kościołów i beneficjów, proboszczowskich oraz mansjonarskich w miastach, zapiski o szkołach³⁵⁷ i szpitalach³⁵⁸, uposażeniu ich, a nawet ustawy i regulaminy dla nich). Najwięcej miejsca poświęcają akta biskupie kościołom i parafiom Pomorza, bardziej opuszczonego pod względem duszpasterskim i narażonego na ataki protestantów³⁵⁹. Rzadko zdarzają się tu inwentarze gospodarcze miast i wsi, za wyjątkiem należących do uposażenia klasztorów. Ważny dla badań demograficznych jest np. inwentarz łąk miasta Tczewa, pochodzący przypuszczalnie z w. XV, zamieszczony pod r. 1597, który wymienia parę razy po kilkadziesiąt nazwisk tamtejszych mieszczan³⁶⁰. Nie mogą one poszczycić się również obszerniejszymi wykazami parafialnych zbiorów kulturalnych: archiwów, bibliotek, skarbców i zakrystii. Uwzględniają je zazwyczaj sprawozdania

³⁵⁴ Postulaty biskupie i odpowiedzi kapituł wpisywano więcej do akt kapitułowych (ADWł: AKWł dz. 5 (219), 6 (220); AKKr I 1) aniżeli do biskupich (ADWł: ABKP dz. 9—14).

³⁵⁵ Ważny materiał historyczny do dziejów kapituły św. Michała zawierają następujące miejsca: ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 352—355: „Praelatura et canonicatus ecclesiae collegiatae s. Michaelis in Arce Cracoviensi collationis rmi dni episcopi Wladislaviensis”; tamże 10 (27) k. 1—8v: „Praelaturarum duarum et trium praebendarum seu canonicatum ecclesiae sancti Michaelis etc. in Arce Cracoviensi consistentium ex Libro beneficiorum dioecesis Cracoviensis descriptio”; tamże 11 (28) k. 279—295; In causa iurispatronatus ecclesiae et rmi dni episcopi Wladislaviensis in ecclesia collegiata sti Michaelis dioecesis Cracoviensis”.

³⁵⁶ Dekrety powizytacyjne wpisywano zarówno w księgi wizytacji jak też w akta działalności biskupa i kapituł.

³⁵⁷ „Modus et ordo, qui in schola cathedralis ecclesiae Wladislaviensis in lectionibus legendis observari debet [a. 1589]” (ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 433v—435v).

³⁵⁸ „Spitalia inowrocławskiego ordynacja przez x. Macieja Pstrokońskiego roku Pańskiego 1587, dnia 23 kwietnia” (ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 360—361). — „Postanowienie wychowania ubóstwa spitalia inowrocławskiego uczynione przez x. Macieja Pstrokońskiego, proboszcza roku 1587, die 23 aprilis” (Tamże k. 361—362). — „Ordinatio hospitalis Iuniwladislaviensis ex institutione illmi dni [Rozrażewski] facta anno [1591]” (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 355—356v). — „Ordinatio alia in Volbriensi hospitali ratione pauperum et pecuniarum in reemptitium censum dandarum facta anno [1590, die 2 martii]” (Tamże k. 91—91v).

³⁵⁹ Specjalnie Pomorzem zajmuje się brulion akt biskupa, nazwany przez niego Farrago rerum Dioecesis. — Por. przyp. 321, 323.

³⁶⁰ „Inventarium antiquum pratorum civitatis Dirshoviensis”. Tekst inwentarza w jęz. niemieckim (ADWł: ABKP dz. 14 (32) k. 206—215v).

wizytacyjne³⁶¹. Niemal do wyjątków należy inwentarz skarbców kościołów pomorskich (z terenu archidiecezji gnieźnieńskiej oraz diecezji wrocławskiej i warmińskiej) z r. 1568, wpisany do akt Rozrazewskiego pod r. 1585³⁶².

Bogatego materiału historycznego dostarczają akta naszego biskupa o z a k o n a c h, nie tylko we własnej diecezji ale także w całym kraju. Najczęściej dotyczą one cystersów, posiadających w tutejszej diecezji trzy opactwa — w Oliwie, Pelplinie i Koronowie, następnie reformowanych przez Rozrazewskiego norbertanek w Żukowie i brygidek w Gdańsku oraz zakładanych przez niego jezuitów w Szkotlandzie³⁶³. Biskup wrocławski m. in. przedstawia tu ówczesny stan zakonów w Polsce³⁶⁴, wspomina, że cystersi u nas podlegają ordynariuszom diecezjalnym³⁶⁵, podaje sposób dokonania reformy wyłamujących się spod tego opatów³⁶⁶.

Jeszcze liczniejsze i szczerówszy dane mieszczą się w aktach działalności Rozrazewskiego odnośnie do poszczególnych klasztorów tutejszej diecezji. Pełno tu sprawozdań wizytacyjnych i dekretów reformacyjnych dotyczących opactw, prepozytur zakonnych i klasztorów³⁶⁷, a także inwentarzy rzeczy klasztornych i majątkowych, np. klasztorów pomorskich z r. 1552³⁶⁸. Wprost imponująco wyglądają spisy archiwów

³⁶¹ Monumenta Wlad. XV, XIX—XXIII. — Fontes TNTor. I—III. — AAGn: E 1.

³⁶² „Inventarium clenodiorum ecclesiarum Prutenicarum per rndum Ioannem Radogostium recuperatorem bonorum regalium anno 1568 [descriptum]” (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 319v—323. — Drukowany w Monumenta Wlad. XV s. 97—103). — Rps ABKP dz. 8 (53) posiada wspomniany inwentarz po łacinie (k. 25—30v) i po polsku pod następującym tytułem: „Srebro kościołów pruskich przez księdza Jana Radogoskiego, dóbr króla JMczy w księstwie pruskiem recuperatora, roku 1568 pilnie popisane” (Tamże k. 31—38).

³⁶³ O sprawach tych traktują głównie tomy: ADWł: ABKP dz. 11 (28), 12 (29) i 14 (32).

³⁶⁴ „Status monasteriorum Polonicorum illmo cardinali Bolognetto per rnum Wladislaviensem [Rozrazewski] descriptus ad ipsiusmet cardinalis instantiam... [1583]” (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 121v—127). — Informację tę opublikował E. Kuntze (Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581—1585. Pars 3: 1584—1585. (Monumenta Poloniae Vaticana. T. 7). Cracoviae 1939/1948—1950 s. 736—741 nr 8) pod r. 1584.

³⁶⁵ „Mos Patriae de iurisdictione ordinariorum in monasteria Cisterciensium” — wpisane pod r. 1585 (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 297—298). — Memoriał ten również wydrukował E. Kuntze (Tamże s. 147—149 nr 12) ale pod r. 1584, nie podając przy tym, że pochodzi on od Rozrazewskiego. — „De more Patriae eiusque convenientia” (ADWł: ABKP dz. 13 (30) k. 15v—16). — Wspominana tu jurysdykcja ordynariuszy wrocławskich nad zakonami opierała się głównie na przywileju, wydanym w r. 1545 przez króla Zygmunta I dla bpa Mikołaja Dzierzgowskiego (Monumenta Wlad. XIX s. 15—20), potwierdzonym następnie przez papieża Pawła III (Tamże s. 20—22).

³⁶⁶ „Reformatio abbatum perfecta et absoluta...” — wpisana pod r. 1589 (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 36v—38v).

³⁶⁷ Najwięcej materiałów tych posiadają rpsy: ADWł: ABKP dz. 11 (28), 12 (29) i wiz. 3 (7).

³⁶⁸ „Inventarium omnium bonorum monasteriorum in terris Prussiae consistentium ex speciali commissione Sacrae Regiae Mtis per generosum et venera-

(przeważnie dokumentów) i skarbców klasztornych³⁶⁹. Nad wszystkimi górują opactwa cysterskie, głównie wykazami swoich przywilejów egzempcyjnych³⁷⁰, a obok nich brygidki w Gdańsku³⁷¹ i norbertanki w Strzelnie³⁷².

Rozrażewski żył i działał w okresie kontrreformacji. Z innowiercami miał wiele do czynienia, upominając się u nich o zwrot kościołów, zwłaszcza na Pomorzu, przejętych z rąk katolików w połowie XVI stulecia. W następstwie tego jego akta obfitują w materiały dotyczące sporów religijnych. Bogata jest wymiana zdań z magistratami protestanckich wówczas w większości miast pomorskich, szczególnie z Gdańskiem. Zaciekawiają np. takie zagadnienia lub wpisy: z czyjej przyczyny protestantyzm zapanował w Gdańsku?; liczba duchowieństwa katolickiego w Gdańsku około r. 1550; wykaz katolików w Gdańsku innowierczym w r. 1582³⁷³; spis wyznaniowy mieszkańców osady biskupiej Szotland w r. 1597³⁷⁴; petycja dwustu Gdańszczan, wystosowana w r. 1589 do tamtejszego senatu (magistratu) w sprawie przejścia ich rodzin z kalwinizmu na luteranizm³⁷⁵; akta synodu protestantów polskich, odprawionego w Toruniu w r. 1595³⁷⁶.

Akta działalności Rozrażewskiego przerastają ówczesne potrzeby diecezji włocławskiej, zajmując się często kościelnymi sprawami całego kraju³⁷⁷. Stąd dużo w nich materiałów na temat położenia Kościoła w Polsce, odmawiania przez sejmy wykonywania wyroków sądów duchownych, kłopotów materialnych duchowieństwa, zmagania z cofającym się różnowierstwem, stosunków rządu polskiego i episkopatu z Rzymem. Podają one rejestry kontrybucji (*subsidium charita-*

bilem, dominos: Gabrielem Grabowieczki secretarium et aulicum eiusdem Mtis Regiae et Petrum Wisczielski officialem Pomeraniae anno Dni 1552, die vero 23 septembris inchoatum et confectum in hunc modum" (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 141v—156).

³⁶⁹ Por. przyp. 367.

³⁷⁰ Por. rpsy: ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 55v, 163, 178, 262v, 375, 380, 387, 407; 14 (32) k. 216v.

³⁷¹ „Inventarium actorum iudicialium, privilegiorum et aliorum scriptorum monasterii s. Brigittae in Antiqua Civitate Gedanensi siti, 5 novembris anno 1593" (ADWł: ABKP dz. 13 (30) k. 115—118v).

³⁷² „Inventarium privilegiorum monasterii Strzelnensis d. d. virginum". Rejestry 153 dokumentów (ADWł: ABKP wiz. 3 (7) k. 96v—99v).

³⁷³ Fontes TNTor. III s. 497—498, 514—517.

³⁷⁴ „Nomina incolarum Szottlandensium, quam quisque illorum religionem profiteatur, inquisitio". Byli tam katolicy, luteranie, kalwini, anabaptyści, sekty anabaptystów — razem przeszło 200 rodzin (ADWł: ABKP dz. 14 (32) k. 243—245).

³⁷⁵ „Supplicatio civium ducentorum Gedanensium apud Senatum oblata pro Lutheranismo retinendo et Calvinismo abrogando" (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 57—59v).

³⁷⁶ „Conventus seu pseudosynodus haeticorum Toruniae celebrata anno Domini 1595, die 21 mensis augusti" (ADWł: ABKP dz. 13 (30) k. 328—350v). Na k. 349—350v wpisano wiersz łaciński pt. O haeretici naefarii, ułożony przeciwko innowiercom.

³⁷⁷ Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 12: Polskie sprawy ogólnokościelne.

tivum) składanych przez diecezje, opactwa i prepozytury zakonne na potrzeby państwowe³⁷⁸; zawierają odpisy statutów synodów prowincjalnych i diecezjalnych, wrocławskich i obcych, współczesnych i z dawniejszych czasów³⁷⁹. Zwłaszcza obszerne są akta sporu pomiędzy biskupem Rozrażewskim a prymasem Karnkowskim o zmianę przez tego ostatniego brzmienia uchwał synodu prowincjalnego, odbytego w Piotrkowie w r. 1589³⁸⁰. Oprócz wspomnianych, kancelaria naszego biskupa wpisała do jego akt jeszcze następujące ciekawsze materiały: napomnienie prawie nieznanego nuncjusza w Polsce, Hieronima Bovio, skierowane do naszego episkopatu w r. 1585³⁸¹, sposób (podany przez Rozrażewskiego w r. 1591), według którego można by uzdrowić bolączki Kościoła polskiego na przyszłym synodzie prowincjalnym³⁸² oraz wywód dotyczący przynależności metropolitalnej diecezji wrocławskiej od połowy w. XIV³⁸³.

Ze spraw politycznych reprezentowane są w aktach Rozrażewskiego przede wszystkim sejmy polskie, w których brał on udział i sejmiki ziemi kujawskiej, zwoływane najczęściej do Radziejowa³⁸⁴, na które wyjeżdżali przedstawiciele kapituły katedralnej. Czas ich odbywania, a nieraz także kwestie na nich rozważane, można śledzić na podstawie opisów podróży i czynności naszego biskupa³⁸⁵. Pracę duszpasterską w diecezji, składającej się z dwóch odrębnych dzielnic — Kujaw i Pomorza, utrudniało Rozrażewskiemu prawo o tzw. indygenacie pruskim, na mocy którego szlachta pomorska nie chciała dopuszczać do obejmowania tamtejszych beneficjów kościelnych (diecezjalnych i zakonnych) kandydatów pochodzących z rdzennej Polski. W związku chyba z tym jego akta zamieściły pod r. 1590 krótką rozprawę przeciw stosowaniu tegoż prawa do warunków tutejszej diecezji³⁸⁶.

³⁷⁸ ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 42v—50. — ADWł: ABKP varia 2 (5).

³⁷⁹ Głównie rpsy o sygn.: ADWł: ABKP varia 1 (18), 2 (5).

³⁸⁰ „Sinodi provincialis Gnesnensis Petricoviae in anno Domini MD89 per rerum dominum, d. Stanislaum Carnkowski archiepiscopum Gnesnensem celebratae progressus et lucubratio necessario compilata. Sinodi ipsius constitutiones, quia, [quae] typis mandatae sunt, hic ommittuntur” (ADWł: ABKP dz. 13 (30) k. 365—390).

³⁸¹ „Copia quarundam praemonitionum a rmo dno Bovio nuncio apostolico anno 1585 mense [miesiąc i dzień nie wpisanej] ad dnos episcopos Regni huius ratione administrationis, tam spiritualis quam temporalis, missa” (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 315—319v).

³⁸² „Metodus curandae Ecclesiae pro futura provinciali synodo” (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 325v—328v).

³⁸³ „De episcopatu Wratislaviensi subicienti Pragensi archiepiscopatu inter Carolum [IV] imperatorem et Casimirum regem Poloniae a summo pontifice [Clemente VI] facta decisio” (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 372—373).

³⁸⁴ Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące. Ogłosił A. Pawiński. T. 2: Lauda i instrukcje 1572—1674. Warszawa 1888.

³⁸⁵ Czaplowski: Itineraria.

³⁸⁶ „Rationes propter quas Indigenatus Prutenici privilegium ad praelaturas

Dziedziny prawniej, poza wymienionymi synodami, dotyczą jeszcze w aktach Rozrażewskiego sprawy związane z należytym funkcjonowaniem instytucji notariatu publicznego. Biskup nasz, a nawet niektórzy jego oficjałowie, nieraz ustanawiali nowych lub dopuszczali do czynności prawnych na terytorium diecezji włocławskiej obcych notariuszy. Ponieważ notariusze ci nie zawsze respektowali obowiązujące ich prawa, biskup wydał dla nich w r. 1586 nowe zarządzenia³⁸⁷.

Pomimo istnienia w kancelarii Rozrażewskiego osobnej serii akt gospodarczych, księgi rejestrujące jego działalność przepełnione są drobnymi zarządzeniami i, o czym już była mowa, inwentarzami z tej dziedziny. Np. w r. 1588 wpisano do nich jego dekret zabraniający sołtysom dóbr biskupstwa dzielenia zarządzanych przez siebie sołectw³⁸⁸ oraz instrukcję wydaną przez naszego ordynariusza dla sołtysów klucza wolborskiego³⁸⁹; w r. 1597 wciągnięto do tychże akt popis sołtysów dóbr biskupich w kluczach raciańskim i ciechocińskim, przeprowadzony w celu rekrutacji wojskowej³⁹⁰; w r. 1590 wpisano do tychże akt ordynacje biskupie dla poddanych wsi Wysin³⁹¹ w pow. kościerzyńskim i Subkowy³⁹² w pow. tczewskim.

W aktach Rozrażewskiego znajdują się także drobne materiały dotyczące budownictwa miejskiego i wiejskiego (inwentarze oraz opisy pałaców, domów i zabudowań), rolnictwa, leśnictwa, bartnictwa, górnictwa, jak również klęsk elementarnych.

Wreszcie w tychże aktach można spotkać dość liczne materiały i zapiski, odnoszące się do spraw Kościoła powszechnego. Do nich np. należą: regulamin kancelarii papieskiej, wydany w r. 1585 przez Sykstusa V³⁹³; prorocтва o papieżach — od Piusa II (1458—1464) do Grzegorza XV (1621—1623)³⁹⁴; relacja o stanie archidiecezji bolońskiej, wysłana do Rzymu, w r. 1590³⁹⁵; krótki żywot św. Wojciecha³⁹⁶; sześć pożytków wynikających z pobożnego odmawiania brewiarza³⁹⁷.

Z powodu tego bogactwa i różnorodności treści akt Rozrażewskiego

et beneficia ecclesiastica pro episcopatu Wladislaviensi nullo modo se extendere potest" (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 303—305v).

³⁸⁷ ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 138v—140v.

³⁸⁸ „Decretum Rmi contra scultetos, qui scultetias suas in plures partes dividerunt" (ADWł: ABKP dz. 10 (27) k. 343—345).

³⁸⁹ „Instructio a Rmo D. scultetis in clave Wolboriensi data" (Tamże k. 347v—349v).

³⁹⁰ „Sculteti clavium Raciaznensis et Cziehoczinensis". Zapiska sporządzona w jęz. polskim (ADWł: ABKP dz. 14 (32) k. 129v—130v).

³⁹¹ „Ordynacyja J. Mci strony robót poddanych [w] Wiszinie, 6 septembris" (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 222—223).

³⁹² „Ordynacyja druga — powinności kmieczich w Sobkowach" (Tamże k. 223—224).

³⁹³ „Regulae, ordinationes et constitutiones Cancellariae Apostolicae smi d. n. Sixti divina providentia papae V" (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 336—351).

³⁹⁴ „Vaticinia de Pontificibus Romanis" (ADWł: ABKP dz. 12 (29) k. 64—65v).

³⁹⁵ „Relatio status Ecclesiae Archiepiscopalis Bononiensis facta Sacrae Con-

następni biskupi polecali je odpisywać i robić z nich ekscerpty. Czynili to głównie biskupi zainteresowani sprawami pomorskimi, nazywanymi w *Rozrazewianach* najczęściej „pruskimi”, obficie w nich reprezentowanymi. I tak w r. 1644, na życzenie biskupa Mikołaja Wojciecha Gniewosza, sporządzono kopię tomu pierwszego³⁹⁸. W r. 1767 poczyniono obszerne ekscerpty ważniejszych spraw z tomu pierwszego i obu części drugiego dla biskupa sufragana pomorskiego i zarazem oficjała gdańskiego Cypriana Kazimierza Wolickiego³⁹⁹.

b. Ogólnopolskie akta kościelno-państwowe

Oprócz materiałów dotyczących spraw kościelnych całego kraju, rozsianych sporadycznie w aktach swojej działalności⁴⁰⁰, Rozrazewski posiadał jeszcze osobny ich zbiór, nazwany przez niego *Congeries diversorum scriptorum pro defensione libertatum ecclesiasticarum*. Zawierał on źródła historyczne do zwalczanych wtedy przez pewną część naszego społeczeństwa rozległych przywilejów i jurysdykcji Kościoła w Polsce⁴⁰¹. Wykorzystany uprzednio przez biskupa i jezuitę Faunta w oddzielnym opracowaniu⁴⁰², został on następnie darowany w testamencie przez właściciela kapitule wrocławskiej⁴⁰³. Nie wiadomo, kiedy rękopis ten zaginął.

Z Wrocławia, gdzie był prepozytem i kanonikiem w katedrze, przywiózł Rozrazewski do Włocławka rękopis statutów tamtejszej kapituły (*Statuta et consuetudines Ecclesiae Cathedralis Wratislaviensis in Silesia*). W ten sam sposób, co zbiór poprzedni, otrzymała go od biskupa do swojej biblioteki miejscowa kapituła katedralna⁴⁰⁴. Statuty te również nie zachowały się w tutejszych zbiorach kościelnych.

Nie ma też tutaj obecnie odpisu akt wizytacji, przeprowadzonej w r. 1583 w diecezji warmińskiej przez biskupa Kromera (*Exemplar visitationis, quam [M. Cromerus] in cathedrali atque in aliis ecclesiis suis habuit*⁴⁰⁵). Sprowadził go sobie Rozrazewski od wspomnianego

gregationi illmorum dd. cardinalium super rebus Concilii, die 8 februarii 1590” (Tamże k. 305v—307).

³⁹⁸ „Vita s. Adalberti, secundi Pragensis episcopi et martyris, ex monumentis et annalibus Archivi Sedis Episcopalis Varmiensis ac ex maiori traditione” (ADWł: ABKP varia 1 (18) k. 257—261).

³⁹⁷ „Sex utilitates, quae proveniunt homini canonicas horas dicenti cum diligentia et debita devotione cordis persolventi” (ADWł: ABKP dz. 9 (26) k. 373—373v).

³⁹⁸ ADWł: ABKP dz. 9a (117).

³⁹⁹ ADWł: ABKP dz. 9b (33), 10a (35), 11a (34).

⁴⁰⁰ Por. wyżej pod VIII 3 a.

⁴⁰¹ Koresp. Rozrazewskiego, II s. LXI.

⁴⁰² Zob. niżej pod IX.

⁴⁰³ Monumenta Wlad. II s. 15, 24.

⁴⁰⁴ Tamże s. 14.

⁴⁰⁵ Oryginalny tytuł rpsu brzmi: „Descriptio Episcopatus Varmiensis, cum suis parochiis et aliis sacerdotiis, auctore Martino Cromero episcopo Varmiensi”

w r. 1584, by wykorzystać do odbywania wizytacji kościołów w swojej diecezji ⁴⁰⁶.

Obfitsze od powyższych były akta Rozrażewskiego odnoszące się do dziedziny życia polityczno-państwowego. Można by je znowu podzielić na trzy serie: akta związane z jego pracą w kancelarii koronnej, materiały z odbywanych komisji w kraju oraz sprawozdania z podjętych legacji zagranicznych.

Akta publiczne, mające łączność ze sprawowanym przez siebie w latach 1574—1581 urzędem królewskiego sekretarza większego, jakie jeszcze przy sobie posiadał, polecił nasz biskup przekazać na ręce swojego brata stryjecznego Jana, kasztelana poznańskiego, właściciela Krotoszyna Wlkp., albo w inne bezpieczne miejsce, ażeby nie zaginęły dla państwa lub, co gorsza, z powodu rychłego ujawnienia ich, Rzeczpospolita nie poniosła szkody ⁴⁰⁷. O dalszych losach tychże wiadomo tyle, że po śmierci kasztelana Rozrażewskiego, która nastąpiła już w pięć tygodni po zgonie naszego biskupa, znajdowały się one w posiadaniu wdowy po nim, Katarzyny Barbary z Potulickich, *secundo voto* Wejherowej († 1613) ⁴⁰⁸.

Materiały historyczne, pomieszczone w dwóch tomach, stanowiące produkt kancelaryjny komisji politycznych — będzińskiej z r. 1589, zawierającej pokój z Austrią, w której Rozrażewski był przewodniczącym strony polskiej, oraz krakowskiej z r. 1596, radzącej nad przymierzem polsko-austriackim przeciw Turcji, do której wchodził on jako członek, chociaż w pracach jej nie brał udziału, zlecał biskup w testamencie umiłowanemu synowcowi (po zmarłym w r. 1585 bracie Janie) Waclawowi, baronowi na Błatnie w Czechach, któremu także darował dziedziczny Gowarczów i wykupił dlań zastawiony przez ojca Ponsdorf na Śląsku ⁴⁰⁹. Na szczęście wykonawcy testamentu Rozrażewskiego pozostawili akta te w kraju, przekazując je miejscowej kapitule katedralnej. W Bibliotece Kapituły Włocławskiej znajdowały się przeto oba rękopisy aż do r. 1801, w którym przejął je stąd Tadeusz Czacki ⁴¹⁰. Przez niego dostały się one do Muzeum (Biblioteki) Czartoryskich w Krakowie ⁴¹¹.

Nie znamy późniejszych dziejów ani treści sprawozdań z legacji zagranicznych Rozrażewskiego, których odbył cztery. Opis poselstwa, odprawionego w r. 1570 od papieża św. Piusa V do królewicza francuskiego Henryka Walezjusza w Paryżu, prawdopodobnie przekazał

(Ks. T. Głemma: O archiwach warmińskich we Fromborku. *Archeion*. T. 9: 1931 s. 24 nr 1).

⁴⁰⁶ Koresp. Rozrażewskiego, II s. 175.

⁴⁰⁷ Monumenta Wład. II s. 24.

⁴⁰⁸ Koresp. Rozrażewskiego, I s. VII przyp. 3, s. 26, 31.

⁴⁰⁹ Monumenta Wład. II s. 7—8, 24.

⁴¹⁰ Chodyński-Librowski: Biblioteka s. 40 nr 10—11.

⁴¹¹ Sygn.: Rps 340 i 332. — Por. Tomczak: Kancelaria s. 153—154.

on wkrótce potem swojemu przyjacielowi Antoniemu M. Gratiani, sekretarzowi nuncjatury w Polsce⁴¹². Można go przeto poszukiwać w zbiorach kulturalnych we Włoszech. Akta trzech pozostałych legacji: od senatu polskiego do króla Henryka⁴¹³ w Paryżu w latach 1574—1575, od Stefana Batorego na sejm Rzeszy Niemieckiej w Ratyzbonie w r. 1583 oraz od Zygmunta III Wazy na dwór cesarza Rudolfa II w Pradze w r. 1592 przeznaczył biskup także swojemu bratankowi Wacławowi⁴¹⁴. Jeżeli przeto one jeszcze dotąd istnieją, to najprędzej w archiwach lub bibliotekach czeskich albo austriackich.

c. Akta prywatne i rodzinne

Znaczną część tej serii akt Rozrażewskiego stanowiła korespondencja, wychodząca i przychodząca, z lat 1567—1599. W testamencie swym biskup zaznaczył, ażeby jezuita Stanisław posegregował ją, rzeczy niepotrzebne spalił, a resztę przekazał znowu bratankowi Wacławowi⁴¹⁵. Już dawniej niszczył nasz biskup, po przeczytaniu i wykorzystaniu, korespondencję prywatną, oraz prosił, by także jego listy niszczone⁴¹⁶. Stanisław i tym razem nie spełnił życzenia ukochanego brata i nie oddał listów do Czech. Zachował je w klasztorze jezuitów w Krakowie, gdzie był superiorem⁴¹⁷. Stamtąd, przypuszczalnie w XIX w., jeden tom tej korespondencji dostał się do Muzeum Czarotoryskich⁴¹⁸, a drugi do Biblioteki Ossolińskich (we Lwowie)⁴¹⁹. Zachowaną korespondencję naszego biskupa (1263 listy), wybraną z obu wymienionych rękopisów a także ze zbiorów wielu archiwów i bibliotek⁴²⁰, wydał w latach 1937—1939—1947 ks. Paweł Czaplewski⁴²¹. Jednakże w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku znajduje się jeszcze kilkadziesiąt listów nieopublikowanych, których wydawca nie dostrzegł, albo nie zostały mu przez kierownictwo instytucji udostępnione⁴²².

Biskup Hieronim posiadał u siebie, w archiwum rodzin-

⁴¹² Koresp. Rozrażewskiego, I s. 59—60.

⁴¹³ Jedyne o przebiegu tego poselstwa zachowały się krótkie sprawozdania i opisy (Tamże, I s. 113—116, 117, 129, 131, 134—140).

⁴¹⁴ Monumenta Wład. II s. 24.

⁴¹⁵ Tamże.

⁴¹⁶ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 314

⁴¹⁷ Tamże, I s. VI—VII.

⁴¹⁸ Por. J. Korzeniowski: *Catalogus codicum manu scriptorum Musei Principum Czarotoryski Cracoviensis*. Vol. 1. Cracoviae 1887—1893 s. 64—65, rps 331.

⁴¹⁹ Por. W. Kętrzyński: *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich*. T. 1. Lwów 1881 s. 253 nn., rps 156/II. — Kodeksu tego nie było we Włocławku na przestrzeni w. XVII—XIX (Chodyński-Librowski: *Biblioteka* s. 39—40), jak to przypuszcza ks. Czaplewski (Koresp. Rozrażewskiego, I s. VII przyp. 3), a za nim A. Tomczak (*Kancelaria* s. 149 przyp. 97).

⁴²⁰ Koresp. Rozrażewskiego, I s. V—XI; II s. V—VIII.

⁴²¹ Por. przyp. 23.

⁴²² Librowski: *H. Rozrażewski: Omówienie źródeł* s. VI. — ADWł: ABKP varia 1 (18) k. 278—285v.

ne, pochodzące z Rozrazewa⁴²³ i Ponsdorfu. Przechowywał je w pałacu wolborskim. Wśród licznych przywilejów rodzinnych był tam również dokument, nadający Rozrazewskim tytuł hrabiowski. Jakkolwiek zbiór ten był przeznaczony także dla synowca Wacława⁴²⁴, to jednak po śmierci biskupa zabrała go stamtąd do Krotoszyna kasztelanowa Janowa Rozrazewska⁴²⁵. Wyszedłszy powtórnie, w r. 1603, za Ludwika Wejhera († 1616), podkomorzego chełmińskiego⁴²⁶, wniosła ona prawdopodobnie archiwum Rozrazewskich (z Rozrazewa, Krotoszyna i Wolborza) w dom swojego drugiego męża. Stąd szczątków tego rozproszonego zbioru, jeżeli dotychczas zupełnie nie zagięły, należy szukać w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku, w zespole rodziny Wejherów⁴²⁷.

Biskup nasz opiekował się młodocianym swoim bratankiem Wacławem oraz jego śląskimi i czeskimi majątkami⁴²⁸. Interesował się dochodami z nich i posiadał u siebie ich akta, głównie rachunki. Po śmierci biskupa archiwalia gospodarcze młodego Rozrazewskiego przeszły zapewne do właściciela i teraz mogą znajdować się w jednym z archiwów czeskich względnie austriackich⁴²⁹.

IX. DZIAŁALNOŚĆ PISARSKA I JEJ SPUŚCIZNA

Rozrazewski nie pracował *ex professo* na polu naukowym i literackim. Mając nastawienie praktyczne i szerokie horyzonty życiowe, nie czuł zamykania do jednej tylko dziedziny. Niemniej, jako człowiek bardzo wykształcony oraz sprawujący wysokie funkcje kościelne i państwowe, pisał wiele. Jego działalność pisarska miała z tego powodu charakter przeważnie praktyczny i odnosiła się w większej części do potrzeb administracji kościelnej, zwłaszcza duszpasterstwa i ustawodawstwa synodalnego, oraz politycznej. Oprócz rzeczy wymienionych powyżej, głównie w rozdziale VIII, które opracowywał bądź osobiście, bądź za pośrednictwem swej rozbudowanej kancelarii (korespondencja, dokumenty, akta dotyczące administracji kościelnej, gospodarczej, politycznej, odezwy do duchowieństwa, dekrety powizytacyjne dla kościołów i klasztorów, sprawozdania z odbywanych legacji), pozostawił on po sobie poniższe jeszcze opracowania i materiały.

⁴²³ Koresp. Rozrazewskiego, II s. XLIII.

⁴²⁴ Monumenta Wład. II s. 24.

⁴²⁵ Por. przyp. 408.

⁴²⁶ Por. W. Dworzaczek: Genealogia. [T. 2:] Tablice. Opracował... Warszawa 1959 tabl. 146. (*Instytut Historii PAN. Nauki Pomocnicze Historii*).

⁴²⁷ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku. *Arch. Buł. inf.* Warszawa 1954 (styczeń) s. 21. (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych (skrót: NDAP). Wyd. powiel.). — Katalog inwentarzy archiwalnych. Warszawa 1957 s. 100. (NDAP. Wyd. powiel.).

⁴²⁸ Por. przyp. 409.

⁴²⁹ Z archiwum tego znamy tylko „Summarium redituum ex latifundio Ponsdorf [circa a. 1599]” (Monumenta Wład. III s. 24—26).

1. PRACE Z DZIEDZINY DUSZPASTERSKIEJ

Będąc sam wybitnym i gorliwym duszpasterzem, który pod tym względem stworzył w tutejszej diecezji swoją epokę⁴³⁰, pozostawił on dla innych biskupów opracowanie pt. *De regendo episcopatu*. Rękopis ten z czasem dostał się do Biblioteki Żałuskich⁴³¹, a po rewindykacji części tejże z Leningradu po r. 1921, znalazł się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego⁴³². W r. 1931 został stąd przekazany do Biblioteki Narodowej, w której spalił się w czasie powstania warszawskiego w r. 1944⁴³³. Z tego powodu, że prawie współczesny Rozrażewskiemu, czwarty jego następca we Włocławku, biskup Maciej Pstrokoński († 1609) zostawił również w rękopisie swoim krewnym — Maciejowi i Stanisławowi Łubieńskim, późniejszym biskupom — podobną rozprawę (*De recte gerendo episcopatu, monita domestica*), wydaną drukiem w Poznaniu dopiero w r. 1629⁴³⁴, niektórzy historycy mieszały obydwie prace, względnie przypisywali autorstwo dzieła tylko temu drugiemu⁴³⁵.

Objąwszy w zarząd diecezję kujawską i pomorską, Rozrażewski bardzo odczuwał potrzebę posiadania w języku ojczystym *Podręcznika duszpasterskiego dla duchowieństwa*. Ponieważ sam nie miał na to czasu, względnie nie czuł się do tego najlepiej przygotowany, napisanie książki powierzył, już 23 lipca 1582 r., znanemu teologowi i słynnemu kaznodziei dominikańskiemu, o. Sewerynowi Lubomlczykowi († 1612), narodowości żydowskiej, działającemu w Krakowie i Gdańsku⁴³⁶. Biskup nasz dokładnie określił przyszłemu autorowi, o czym podręcznik powinien traktować i co zawierać⁴³⁷. Czekając na książkę, ordynariusz włocławski posługiwał się wybranymi przez siebie wyciągami z dzieł pasterskich innych autorów, szczególnie włoskich i niemieckich, które nawet wydrukował i rozdawał księżom archidiaconatu pomorskiego, zebranych w r. 1589 na synodzie w Subkowach⁴³⁸. Były to m. in. *Generales cautelae, quae a sacerdotibus in confessionibus audiendis necessario observandae sunt*⁴³⁹. Z tej przyczyny, że o. Seweryn dość

⁴³⁰ Por. przyp. 20.

⁴³¹ J. D. Janocki: *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*. T. 2. Warszawa 1779 s. 233. (Cyt.: *Janociana*).

⁴³² Sygn.: Lat. Q. I. 1161.

⁴³³ Informacje uzyskane w r. 1950 — z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (L. dz. 1313/1950 i 1439/1950), z Biblioteki Narodowej (L. dz. 1743/XIII/50) i od ks. Pawła Czaplewskiego († 1963) z Turza k. Tczewa.

⁴³⁴ *Estreicher*, XXV s. 390.

⁴³⁵ Tamże, XXVI s. 410. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 11 s. 4.

⁴³⁶ *Encyklopedia kościelna*, XII s. 360. — *Estreicher*, XXI s. 484—486 pod „Lubomlczyk”.

⁴³⁷ *Koresp. Rozrażewskiego*, II s. 12. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 7 s. 79—80.

⁴³⁸ *Statuta synod. Wład.* s. 123.

długo nie oddawał zamówionej pracy, Rozrażewski, ażeby choć częściowo zastąpić brak wyczerpującego dzieła, zamierzał w r. 1583 sam przetłumaczyć na polski pracę jezuitę włoskiego Jana Polanco pt. *Directorium breve ad confessarii et confitentis munus recte obeundum* (Lovanii 1554 i nast. wyd.), którą osobiście uważał za bardzo pożyteczną⁴⁴⁰. Wydaje się, że Lubomlczyk, zajęty wielu innymi obowiązkami, nie przygotował biskupowi pożądanego podręcznika⁴⁴¹.

2. TEKSTY SYNODALNE

W celu usprawnienia administracji kościelnej i duszpasterstwa — poprzez utrzymywanie karności wśród duchowieństwa i diecezjan — biskupi odbywali synody. Rozrażewski okazał wielką gorliwość i umiejętność w ich przeprowadzaniu. W czasie swoich rządów biskupich odprawił on siedem synodów: w r. 1585 w Gdańsku — uprzedzający dla kleru archidiakonatu pomorskiego, w r. 1586 we Włocławku — ogólnodiecezjalny, w r. 1589 w Subkowach — uprzedzający dla archidiakonatu pomorskiego, w tymże roku w Raciążku — dla całej diecezji, w r. 1590 we Włocławku — ogólnodiecezjalny, w tymże roku w Subkowach — następujący dla duchowieństwa w archidiakonacie pomorskim, wreszcie w r. 1598, również w Subkowach — uprzedzający dla archidiakonatu pomorskiego⁴⁴². Synodu dla całej diecezji, po ostatnim cząstkowym dla Pomorza, nie zdążył już nasz biskup przeprowadzić.

Zapowiedzi zwołujące synody oraz ich teksty czyli statuty przygotowywał biskup zapewne z pomocą swojej kurii, głównie kanclerza i notariuszy, natomiast mowy synodalne pisał przypuszczalnie osobiście.

Rozrażewski polecił wydrukować, dwukrotnie⁴⁴³ — w r. 1588 i 1589, jedynie uchwały pierwszego synodu ogólnodiecezjalnego (1586), dodajmy najważniejszego. Teksty wszystkich jego synodów, na ile się zachowały, doczekały się publikacji dopiero w r. 1890, w pośmiertnym wydawnictwie ks. Zenona Chodyńskiego († 1887)⁴⁴⁴.

⁴³⁹ Tamże s. 123—124. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 7 s. 64—65. — ADWl: ABKP dz. 9 (26) k. 26v—27v.

⁴⁴⁰ Statuta synod. Wład. s. 112.

⁴⁴¹ Nie zna go Estreicher (XXI s. 484—486 pod „Lubomlczyk”). — Ks. Z. Chodyński (Statuta synod. Wład. s. XXXII) zakłada posiadanie przez Rozrażewskiego takiego podręcznika, chociaż nie mówi, że był on autorstwa wspomnianego dominikanina.

⁴⁴² Statuta synod. Wład. s. XXXI—XXXIII.

⁴⁴³ Synodus dioeciesana Wladislaviensis, celebrata anno 1586, mense septembri... Posnaniae. — Por. Estreicher, XXX s. 160.

⁴⁴⁴ Statuta synod. Wład. s. 87—151.

3. UDZIAŁ W PRACACH POLEMICZNYCH

Stojąc mocno na gruncie teologii katolickiej, Rozrażewski udawadniał jej słuszość słowem, piórem i czynem a prostował oraz zwalczał niezgodne z nią poglądy innych wyznań chrześcijańskich. W związku z tą postawą dopomógł on ks. Stanisławowi Sokołowskiemu († 1593), sławnemu kaznodziei i teologowi, do wydania książki *Censura Orientalis Ecclesiae*, drukowanej po łacinie i niemiecku w kraju i za granicą. Było to tłumaczenie i objaśnienie dzieła patriarchy konstantynopolskiego Jeremiasza II Tranosa († 1595)⁴⁴⁵. Nie znamy bliżej udziału prałata Hieronima w tej pracy. Wiemy tylko, że prosił Sokołowskiego, ażeby nie wspominał o nim w przedmowie, chyba najwyżej pod kryptonimem. Pomoc ta mogła przede wszystkim polegać na sprowadzeniu w r. 1578 tłumaczowi przez Rozrażewskiego, zatrudnionego wtenczas w kancelarii koronnej, oryginalnego (greckiego) tekstu z Carogrodu⁴⁴⁶.

Dla użytku protestantów, mieszkających w naszym kraju, zwłaszcza na terenie diecezji wrocławskiej, pragnął Rozrażewski w r. 1581 przełożyć z niemieckiego na polski antyluterskie dzieło Jerzego Edera, radcy dworu cesarskiego w Wiedniu, pt. *Evangelische Inquisition wahrer und falscher Religion* (Dillingen 1573)⁴⁴⁷. Zamiaru prawdopodobnie nie wykonał.

Myślał także biskup w r. 1583 o przetłumaczeniu, z greckiego czy raczej z łaciny, dzieła św. Jana Chryzostoma († 407) przeciwko trydeistom czyli ariańskiej sekcje Anomejczyków (*Homiliae XII contra Anomoeos*)⁴⁴⁸ i rozprowadzeniu go, przypuszczalnie, wśród braci polskich⁴⁴⁹. Wydaje się jednak, że i tego, z powodu licznych zajęć praktycznych, nie zdążył wykonać.

4. MOWY BISKUPIE I SENATORSKIE

Piastując wysokie urzędy w państwie i Kościele, odbywając wizytacje świątyń i klasztorów, synody, legacje zagraniczne, biorąc udział w sejmach, komisjach i posiedzeniach senatu, Rozrażewski musiał wygłaszać różnorodnej przemówienia. Zbiór jego mów politycznych (*Orationes in Senatu Regni dictae*) znajdował się kiedyś w bibliotece jezuitów

⁴⁴⁵ *Censura Orientalis Ecclesiae de praecipuis nostri saeculi haereticorum dogmatibus Hieremiae Constantinopolitano patriarchae... scripta. A Stanislao autem Socolovio... ex Graeco in Latinum conversa... Cracoviae 1582.* — Por. *Estreicher*, XXIX s. 9—10.

⁴⁴⁶ Ks. H. Cichowski: Ks. Stanisław Sokołowski a Kościół Wschodni. Lwów 1929 s. 27 nn., 34 nn. — *Koresp. Rozrażewskiego*, I s. 331 i przyp. 2—3; II s. 65.

⁴⁴⁷ *Koresp. Rozrażewskiego*, I s. 407.

⁴⁴⁸ *Encyklopedia kościelna*, III s. 353.

⁴⁴⁹ *Koresp. Rozrażewskiego*, II s. 119.

w Gdańsku, przekazany tam, razem z książkami, przez wykonawców testamentu biskupa⁴⁵⁰. Obecne jego losy nie są znane. Długa i rozważna miała być mowa, wypowiedziana przez niego w r. 1583 wobec sejmu walnego Rzeszy w Ratzbonie⁴⁵¹. Z jego przemówień synodalnych znane jest tylko jedno, wygłoszone we Włocławku 5 czerwca 1590 r.⁴⁵². Streszczenia mów senatorskich naszego biskupa przechowały się w diariuszach sejmowych⁴⁵³.

5. MATERIAŁY I PRACE POLITYCZNE

Wspólnie z internuncjuszem Antonim M. Gratianim opracował Rozrażewski w r. 1574, na piśmie, królowi Henrykowi Walezemu *Reguły rządzenia państwem polskim*⁴⁵⁴. Zabrał je prawdopodobnie król ze sobą, wyjeżdżając jeszcze tego samego roku do Francji.

Z przysposobionego przez biskupa materiału politycznego (*Congeries diversorum scriptorum...*), o którym wyżej była mowa i na jego polecenie jezuita poznański, ale Anglik z pochodzenia, Wawrzyniec Artur Faunte opracował i wydał dwukrotnie — w r. 1587 i 1592 pod swoim nazwiskiem *Traktat o przywilejach i jurysdykcji Kościoła w Polsce* oraz zwalczaniu tychże, w owym czasie, przez stan szlachecki⁴⁵⁵.

Z namowy Rozrażewskiego jego prywatny sekretarz, ks. Przeclaw Mojecki, napisał *Dialog*, w którym podobno skutecznie wydrwiwał żądania szlachty domagającej się, aby również stan duchowny w Polsce brał udział w wyprawach wojennych⁴⁵⁶. Dialog ten, zdaje się, krążył po kraju tylko w rękopisach⁴⁵⁷.

6. PRACE BIBLIOGRAFICZNO-HISTORYCZNE

Rozmłowany w historii, Rozrażewski poprawiał i uzupełniał rękopis *Kroniki* Wincentego Kadłubka. Atoli dzieło to, razem z poczynionymi uwagami, zaginęło z biblioteki biskupa we Włocławku jeszcze za jego życia⁴⁵⁸.

Zostawszy ordynariuszem włocławskim, zwracał się Rozrażewski po

⁴⁵⁰ Janociana, II s. 233. — Chodyński: Rozdrażewski s. 523—524.

⁴⁵¹ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 26.

⁴⁵² Statuta synod. Wład. s. 140—142.

⁴⁵³ Diariusze sejmowe r. 1585... Wydał A. Czuczynski. Kraków 1901 s. 472 (indeks). — Diariusze sejmowe r. 1597... Wydał E. Barwiński. Kraków 1907 s. 540 (indeks). — Diariusze i akta sejmowe r. 1591—1592. Wydał E. Barwiński. Kraków 1911 s. 453 (indeks). (*Scriptores Rerum Polonicarum*. T. 18, 20—21).

⁴⁵⁴ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 96.

⁴⁵⁵ L. A. Faunteus: De controversiis inter ordinem ecclesiasticum et secularem in Polonia ex iure divino, regnique statutis, privilegiis ac praescriptione tractatio... Por. Estreicher, XVI s. 178—179.

⁴⁵⁶ Koresp. Rozrażewskiego, II s. LXI.

⁴⁵⁷ Nie zna go Estreicher (XXII s. 510—511 — pod „Mojecki”).

⁴⁵⁸ Ossoliński: Wiadomości s. 283. — Koresp. Rozrażewskiego, II s. LXI.

wzory w rządach do wybitnych biskupów innych diecezji — św. Karola Boromeusza, arcybiskupa mediolańskiego, Hozjusza i Kromera, kolejnych pasterzy warmińskich. Od nich sprowadzał sobie formularze wizytacyjne i synodalne a nawet akta przeprowadzonych wizytacji kościołów⁴⁵⁹. Dość wcześnie zaopatrzył się także w tzw. *Acta Mediolanensia* czyli akta synodów i wizytacji dokonanych przez Karola Boromeusza w swojej archidiecezji i częściowo w całej tamtejszej metropolii. Jeszcze przed r. 1583 wykonał do nich obszerny *Indeks*, który wysłał do obejrzenia i oceny m. in. nuncjuszowi w Wiedniu, Janowi Franciszkowi Bonhomini. Adresatowi podobała się praca naszego biskupa⁴⁶⁰. Wymienione akta, wraz z indeksem, darował on w r. 1599 w testamencie kapitulie wrocławskiej⁴⁶¹.

X. ROZRAŻEWSKI NA TLE WSPÓŁCZESNYCH MU BISKUPÓW POLSKICH

Już współcześni uważali Rozrażewskiego za wielkiego biskupa i męża stanu, za człowieka wykształconego, humanistę oraz mecenasa nauki i sztuki. Z tych też powodów jeszcze za życia biskupa wygłaszali na jego cześć mowy, układali wiersze i okolicznościowe prozy, dedykowali mu swoje dzieła, publikowali jego listy — a po śmierci stawiali pomniki. Współcześni i potomni opracowali również liczne jego żywoty i przyczynki biograficzne.

I tak wiemy o *Mowie*, wygłoszonej do Rozrażewskiego przez jakiegoś dostojnika niemieckiego, prawdopodobnie w czasie odbywania poselstwa na dwór cesarski w r. 1592, a także o *Siedmiu pieśniach*, napisanych na jego cześć przez nieznanego poetę⁴⁶². *Wiersz* ku czci biskupa, z okazji pokonsekrowania przez niego nowowybudowanego kościoła parafialnego w Modzerowie, w pow. kolskim, ułożył w r. 1595 w języku polskim nieznanemu rymotwórcy. Zamieścił go w r. 1598, w księdze swoich sprawozdań wizytacyjnych, archidiacon kruszwicki Maciej Dąbrowski⁴⁶³. W r. 1591 ks. Andrzej Schön (Schoneus) z Głogowa, profesor Akademii Krakowskiej, opisał prozą spotkanie Rozrażewskiego z zaprzyjaźnionym ze sobą biskupem wrocławskim Andrzejem Jerinem (1585—1596)⁴⁶⁴.

Dedykowali naszemu biskupowi swoje prace następujący autorzy, o których wiemy: Piotr Bertelii — dzieło o miastach wło-

⁴⁵⁹ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 441. — Por. przyp. 405—406.

⁴⁶⁰ Koresp. Rozrażewskiego, II s. 68, 148—149.

⁴⁶¹ Monumenta Wład. II s. 11, 14.

⁴⁶² Polkowski: Jeszcze o testamencie s. 474. — Por. przyp. 142. — Obu tych pozycji nie zna Estreicher (XXVI s. 410).

⁴⁶³ Monumenta Wład. XX s. 118.

⁴⁶⁴ Conventus duorum illustrium et amplissimorum virorum, Andreae Vratislaviensis et Hieronymi a Rozdraszow Vladislaviensis, episcoporum... Por. Estreicher, XXVII s. 249.

skich ⁴⁶⁵; jezuita Wawrzyniec Artur Faunte — swoją replikę na książkę Daniela Tossano ⁴⁶⁶; ks. Hieronim Powodowski — *Agendę czyli rytuał polski*, przystosowany dla diecezji wrocławskiej, z wierszem Andrzeja Schön'a ⁴⁶⁷; Tomasz Rogalski (Rogalius) z Włocławka, doktor nauk i filozofii, astrolog Uniwersytetu Jagiellońskiego — jeden ze swoich *Prognostyków* ⁴⁶⁸; wspomniany już Andrzej Schön — *Ody żałobne* ku czci zmarłego ks. Stanisława Sokołowskiego, z dedykacją również wierszowaną ⁴⁶⁹; tenże ks. Sokołowski — dzieło o Męce Pańskiej; w dedykacji opowiada o stosunkach Rozrażewskiego z papieżem św. Piusem V i królem francuskim Henrykiem II; do dedykacji dodany wiersz Andrzeja Schön'a ⁴⁷⁰; Wojciech Sperling z Pomorza — traktat polemiczny o Najśw. Sakramencie ⁴⁷¹; Rozrażewski był w tym czasie dopiero studentem teologii; ks. Andrzej Zbyszewski (Zbyszevius) z Wągrowca, uczeń wileński biskupa — tłumaczenie książki ascetycznej Wilhelma Lindanusa ⁴⁷².

W r. 1578 biskup wrocławski Stanisław Karnkowski zamieścił w swojej drukowanej *Korespondencji ze sławnymi ludźmi* ⁴⁷³ także listy Rozrażewskiego, natenczas prałata i sekretarza królewskiego.

W r. 1619 wystawił Rozrażewskiemu w katedrze wrocławskiej pomnik jego młodszy przyjaciel i szósty następca na stolicy kujawskiej, biskup Paweł Wołucki († 1622) ⁴⁷⁴. Wcześniej położyli mu płytę nagrobną

⁴⁶⁵ Theatrum urbium Italicarum. Collectore... Venetiis 1599. — Por. Estreicher, XII s. 511. — Por. Koresp. Rozrażewskiego, II s. LXI.

⁴⁶⁶ Refutatio descriptionis Coenae Dominicae a Daniele Tossano professore Heildelbergensi contra librum oppugnationis coenae Calvinianae et Luteranae eiusdem Fauntei editae. Posnaniane 1590. — Por. Estreicher, XVI s. 180.

⁴⁶⁷ Por. przyp. 132.

⁴⁶⁸ Prognosticon albo przestroga na sześć lat przyszłych, począwszy od roku Bożego 1588 aż do roku Pańskiego 1593, z nauki gwiazd i biegów niebieskich, w której jest wszystkich przypadków, które się dziać mają na tych niskościach, stateczne i dołożne opisanie przez... z pilnością i żałością napisana. [Kraków 1588]. — Por. Estreicher, XXVI s. 336.

⁴⁶⁹ Odae tres funebres de laudibus Stanislai Socolovii, Stephani regis Polonorum quondam theologi, viri integerrimi et eloquentissimi... Cracoviae 1595. — Por. Estreicher, XXVII s. 251.

⁴⁷⁰ Iustus Ioseph sive in Iesu Christi, Domini nostri mortem et passionem... meditationes, in quibus non magis Iudaica perfidia, quam Ariana refutatur impietas... Cracoviae 1586. — Por. Estreicher, XXIX s. 15.

⁴⁷¹ De maiestate et praesentia Corporis Christi Domini; cum refutatione illorum quae Iacobus Schmidelinus adversus theses Ingolstadii disputatas opposuit, ut rem male caeptam peius defenderet; quaeque idem contra concilium Tridentinum petulanter effudit. Authore... Ingolstadii 1565. — Por. Estreicher, XXIX s. 113.

⁴⁷² Dubitantius, to jest o prawdziwej i pewnej do wiecznego zbawienia drodze nauka z Ewangeliej ś. wątpliwemu człowiekowi w wierze tych czasów barzo potrzebna, na troje ksiąg rozdzielona. Przez Gwilhelma Lindana, biskupa kuremundskiego językiem łacińskim niedawno wydana, a teraz na rzecz polską przełożona przez... Wilno 1583. — Por. Estreicher, XXI s. 285.

⁴⁷³ Epistolae illustrium virorum in tres libros digestae. Opera... Cracoviae 1578. — Por. Estreicher, XIX s. 118.

⁴⁷⁴ S. Damalewicz: Vitae Vladislaviensium episcoporum... Opera et studio... Cracoviae 1642 s. 421—422. (Cyt.: Damalewicz: Vitae). — Sz. Starowski:

z napisem w swoim kościele w Rzymie (al Gesù), w którym został pochowany, tamtejsi jezuita⁴⁷⁵.

Pierwszy opis życia Hieronima Rozrażewskiego przedstawił w mowie pogrzebowej, wypowiedzianej na nabożeństwie żałobnym w Rzymie, ks. Maciej Zyznowicz (Sisinius) z Piotrkowa⁴⁷⁶. W rocznicę zgonu biskupa wygłosił w kolegiacie św. Michała w Krakowie Tomasz Bucki (Bucius), tamtejszy prałat kustosz i b. sekretarz Rozrażewskiego, inną mowę żałobną, poświęconą zmarłemu biskupowi⁴⁷⁷. Wspominany wiele razy jezuita Stanisław Rozrażewski napisał pomiędzy r. 1613 a 1619 obszerną, podzieloną na dwie księgi, panegiryczną biografię swojego brata, zostającą dotąd w rękopisie⁴⁷⁸. Czwarty oryginalny żywot biskupa Rozrażewskiego podał w r. 1642 ks. Stefan Damalewicz⁴⁷⁹.

Krótkie opisy życia i działalności naszego biskupa, oparte na Damalewiczu jak również zależne jeden od drugiego, ogłosili: w r. 1740 o. Kasper Niesiecki SJ⁴⁸⁰, w r. 1762 o. Franciszek Rzepnicki SJ⁴⁸¹, w r. 1767 o. Florian Jaroszewicz OFM⁴⁸² i o. Kasjan Korczyński OFM Conv.⁴⁸³,

Monumenta Sarmatarum. Cracoviae 1655 s. 107. (Cyt.: Starowolski: Monumenta). — Ks. S. Chodyński: Bazylika katedralna w[e]ł Włocławku. (Materiał historyczny). *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 12: 1918 s. 344. (Cyt.: Chodyński: Bazylika). — Librowski: Katedra s. 114. — Librowski: H. Rozrażewski, rozdz. 1 s. 29. — Ossoliński (Wiadomości s. 285) i, za nim, ks. I. Polkowski (Groby i pamiątki polskie w Rzymie. Opisał... Drezno 1870 s. 31; cyt. Polkowski: Groby) szukali błędnie tego pomnika w Rzymie.

⁴⁷⁵ Starowolski: Monumenta s. 408—409. — Polkowski: Groby s. 44. — V. Forcella: Inscrizioni delle chiese e d'altri edifici di Roma. Vol. 10. Romae 1877 s. 463. — Ks. W. Smoczyński: Rzym, jego kościoły i pomniki. Upominek pielgrzymom polskim. Napisał... Wyd. 3. Kraków 1902 s. 222. — Koresp. Rozrażewskiego, II s. 580.

⁴⁷⁶ Luctus in obitum... Hieronymi comitis a Rozrazow... Romae 1600. — Estreicher (VIII s. 124) podaje błędnie nazwisko autora — „Sistinus”. — Danych biograficznych o Zyznowiczu dostarcza jego tablica nagrobna, znajdująca się w katedrze włocławskiej (Chodyński: Bazylika. *Kron. Diec. kuj.-kal.* R. 12: 1918 s. 305. — Librowski: Katedra s. 111—112).

⁴⁷⁷ Oratio in anniversario... Hieronymi comitis a Rozrazow, olim epi Vladislaviensis et Pomeraniae... die IX februarii MDCL. Cracoviae 1601. — Por. Estreicher, XIII s. 419.

⁴⁷⁸ Vita et res gestae Hieronymi a Rozrazew, episcopi Vladislaviensis ac Pomeraniae. Libri duo (Nationalbibliothek w Wiedniu, sygn. 9040). — Por. Ossoliński: Wiadomości s. 254. — Koresp. Rozrażewskiego, I s. XI—XII. — Drugi egzemplarz omawianego żywotu był w posiadaniu konsystorza gdańskiego, atoli z czasem zaginął z winy nieprzyjaznego Rozrażewskiemu magistratu tegoż miasta (Ks. P. Czaplowski: Dwa zaginione rękopisy do historii diecezji włocławskiej. *Zap. TNTor.* T. 1: 1908/1910 nr 6 s. 126—127).

⁴⁷⁹ Vitae s. 411—422. — Por. przyp. 474.

⁴⁸⁰ Korona polska... T. 3. Lwów 1740 s. 890—893. — [Wyd. 2 pod zmien. tyt.: Herbarz polski (wydany przez J. N. Bobrowicza). T. 8 Lipsk 1841 s. 157—161.

⁴⁸¹ Vitae praesulum Poloniae, Mag^{is} Ducatus Lithuaniae... ad a. 1760... quatuor libris comprehensae. T. 2. Posnaniae... s. 59—64.

⁴⁸² Matka Świętych Polska albo żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świątobliwych, pobożnych Polaków i Polek... Wyd. 3. Cz. 1. Poznań 1893 s. 256—260.

⁴⁸³ Katedra kujawska powagą, cnotą, wspaniałością imion jj. ww. biskupów wstawiona. W: K. Korczyński: *Kazania na święta całego roku w katedrze krakowskiej i w innych kościołach miast.* T. 2. Kraków 1767 s. 20—21.

w r. 1844 ks. Józef Kalasanty Mętlewicz⁴⁸⁴, w r. 1858 Tomasz Święcki⁴⁸⁵ oraz w r. 1866 Franciszek Maksymilian Sobieszczański⁴⁸⁶.

Prawie wyłącznie na biografii jezuitę Stanisława oraz korespondencji Rozrażewskich oparł w r. 1852 żywot omawianego biskupa (i jego braci) Józef Maksymilian Ossoliński⁴⁸⁷.

Pierwszym naukowym był artykuł biograficzny o Rozrażewskim, ogłoszony w r. 1899 przez ks. Stanisława Chodyńskiego⁴⁸⁸. Podobnym, zajmującym się jednakże tylko młodszymi latami biskupa, był żywot wydrukowany w r. 1937 przez ks. Pawła Czaplewskiego⁴⁸⁹, który ponadto w latach 1937—1939—1947 opublikował obszerne ekscerpty z wymienionej pracy jezuitę Rozrażewskiego⁴⁹⁰. Wyczerpującą monografię o biskupie Rozrażewskim, pozostającą dotąd w maszynopisie, przygotował w latach 1948—1951 podpisany⁴⁹¹.

Przedstawiona w żywotach i biografiach działalność humanistyczno-mecenatowa Hieronima Rozrażewskiego pozwala go postawić w rzędzie najbardziej wykształconych i zasłużonych biskupów polskich drugiej połowy w. XVI — obok biskupa warmińskiego, kardynała Stanisława Hozjusza († 1579), arcybiskupa gnieźnieńskiego, a swego poprzednika na stolicy włocławskiej, Stanisława Karnkowskiego († 1603), arcybiskupa gnieźnieńskiego, kardynała Bernarda Maciejowskiego († 1608), arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego († 1603), biskupa krakowskiego, swego wuja, Piotra Myszkowskiego († 1591), biskupa warmińskiego Mikołaja Kromera († 1589)⁴⁹². Wprawdzie w zasługach ogólnych nie dorównał on Hozjuszowi, w mecenacie Myszkowskiemu, w piórze Kromerowi, Karnkowskiemu i Solikowskiemu, atoli w miłości do książki, w trosce o oświatę, dobra kulturalne (archiwa, biblioteki i skarbcce kościelne), nie mówiąc już o całokształcie rządów w diecezji włocławskiej, w której stworzył mało dotąd podkreślaną epokę⁴⁹³, dorównywa im a niektórym nawet przewyższa.

⁴⁸⁴ Wiadomość o biskupach kujawskich. *Pam. rel.-mor.* T. 6: 1844 s. 485—486.

⁴⁸⁵ Historyczne pamiętki znakomitych rodzin i osób dawnej Polski. T. 2. Warszawa 1858 s. 33—34.

⁴⁸⁶ Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. T. 22. Warszawa 1866 s. 394—396.

⁴⁸⁷ Wiadomości s. 254—292. — Por. przyp. 35.

⁴⁸⁸ Rozdrażewski s. 514—524. — Por. przyp. 35.

⁴⁸⁹ H. Rozrażewskiego młodsze lata. — Por. przyp. 18.

⁴⁹⁰ Koresp. Rozrażewskiego, I s. 1—34; II s. XLI—LXII. — Por. przyp. 23.

⁴⁹¹ H. Rozrażewski. — Por. przyp. 18.

⁴⁹² Łempicki: Biskupi s. 22, 27—34.

⁴⁹³ Por. przyp. 20.

DE HIERONYMO ROZRAŻEWSKI EPISCOPO, HUMANITATIS CULTORE
ATQUE MAECENATE

S u m m a r i u m

Hieronymus Rozrażewski ad annum 1542 natus, intra 1581—1600 annos, ceber Vladislaviensis episcopus regnique Poloniae senator floruit. Cum in dioecesi, quam moderabatur, animarum pastorem in cleri fideliumque rebus instaurandis diligentissimum se praebuisset, regiminis suo peculiarem quasi aetatem intulerat. De patria, cuius amantissimus et publicarum rerum peritissimus fuit, optime meritus. Praeterea verae christianaequae humanitatis laude et patrocinio claruit.

Cum in adulescentia apud exteras gentes (Gallia, Germania, Italia) plurimis optimisque artibus humanitatisque litteris se educasset et imbuisset, postea tum lectione, tum in patria et extra eius fines itineribus, tum praestantissimorum atque eruditorum virorum consuetudine et familiaritate animum suum ampliore scientia excoluit atque ditavit. Maxime in scientia iuris canonici atque in notitia peregrinarum linguarum: latinae, italicae, gallicae, germanicae excelluit.

Qui bene meruit in provincia instructionis publicae, cum acris ingenii viros doceret eisque deinde munia, praesertim ecclesiastica, comitteret, cum scholarum tunc ab Ecclesia constitutarum (paroecialium, scholae cathedralis Vladislaviensis, collegiorum a sodalibus Soc. Iesu rectorum, ipsius Academiae Cracoviensis) curam gereret, cum cognoscendos atque legendos apud plures libros propagaret, tum denique cum amplam libris de re pastorali et scientifica affluentem bibliothecam suam compleret, cumque de bibliothecis ecclesiasticorum sibi commissorum institutorum utpote capituli cathedralis Vladislaviensis, collegialium Crusviciensis et Volboriensis, paroeciarum et monasteriorum provideret.

Idem, ut homines miseros iuaret atque fovet totus erat in condendis curandisque valetudinariis et xenodochiis, paroecialibus atque urbanis, quae hac aetate ab Ecclesia regebantur.

Haud parum etiam valuit in architectura et artificio, cum plura, cum ecclesiastica tum profana aedificia strueret. Cum rerum colligendarum studiosus esset et opibus praestaret, amplum sibi thesaurum cumulavit. Non deerat ei etiam thesaurorum: aedis cathedralis Vladislaviensis amborumque iam supra dictorum collegialium, paroeciarum coenobiorumque cura. Aestimabat vere musicam eaque delectabatur et suae aulae episcopalis coetum symphoniacorum habuit.

Plurimum autem Rozrażewski contulit, ut posteris monumenta historia assererentur. Quia in re peritus, cum suas haberet partes in tabulario et archivo Summi Pontificis (s. Pius V) regumque Poloniae (Henricus Valesius et Stephanus Batory), maxime archivis ecclesiasticis cavebat. Locuples antiquumque archivum dioecesis Vladislaviensis, curae Capituli ecclesiae cathedralis commissum, de integro restituit, eique praelatum cancellarium praefecit. Dispersa huius archivi acta ab eo colligebantur sicuti cum perditus *Liber beneficiorum dioecesis Vladislaviensis* ab eo quaereretur et cum non extans ille codex denuo renovaretur, cumque descriptione duplicarentur, ut remaneret, documenta. Aedis cathedralis Capitulo mandavit, ut sui tabularii novam documentorum seriem conficeret. Graviter quoque intendebat, ut acta ordinarentur et apte faciliusque in manus legentium praeberentur. Vehementer cordi eius erant decanatumque archiva atque eis vetustiora — paroeciarum archiva necnon monasteriorum. Suae dioecesis parochos adduxit, ut tria librorum matricularum genera ab eis conderentur: baptizatorum, matrimonio iunctorum mortuorumque. Cuius tabularii varia et ampla opera factum est, ut opulentum archivum ecclesiasticum nobis relinqueretur, quod continet acta episco-

palia, oeconomica, visitatoria, tum acta privata ac familiae, in quibus praesertim missiae et acceptae plurimae litterae, tum profana documenta inveniuntur. Quae in sex crassioris molis voluminibus asservantur eius episcopalia acta praebent notitias, quae non solum ad nostram hanc dioecesim verum etiam plerumque ad generatim sumptas res ecclesiasticas in Polonia regnumque, nedum quodammodo ad universam Ecclesiam spectant referunturque. Ea de causa ab episcopis Vladislaviensibus usque ad XVIII saeculum codices illi describebantur excerpebanturque.

Suum quoque scriptoris ingenium temptavit Rozrazewski superstitesque remanserunt eius quaedam commentationes et notitiarum copiae, partim tantum servate, quae ad pastoralia, ad iuridica atque synodalia, ad polemica, politica, historica pertinent; idem etiam clarus erat orator, sed orationum eius ad nos fragmenta tantum pervenerunt.

Praeclarum hunc episcopum et senatorem eius temporis aequales, tum posteri virum de humanitatis cultu optime meritum artiumque protectorem existimarunt, commentationes ei dicarunt, ore, opere, oratione, carmine celebrarunt, monumentis positis ornarunt vitamque illius et gesta paucis aut uberioribus verbis concinnarunt.